

“पञ्चा नरानं रतनं”

परियत्तिशिक्षा

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ढ, चतुर्थ पत्र)

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

१) बौद्ध दर्शनको बिकास

२) महामंगल

३) नेपालमा बुद्धधर्म

सम्पादक

भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर

केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक

साधुवाद

प्रस्तुत पुस्तक परियत्ति शिक्षा कोविद प्रथम वर्ष (कक्षा ८) को चतुर्थ पत्रको पाठ्यक्रमानुसार तयार पारिएको हो । यस चतुर्थ पत्रमा बौद्ध दर्शनको विकास, महामंगल र नेपालमा बुद्धधर्म पुस्तकहरू रहेकाछन् ।

यस पुस्तकका खण्ड एक बौद्ध दर्शनको विकास पुस्तकको लेखक धर्मरत्न शाक्य त्रिशूली हुनुहुन्छ ।

महामंगल पुस्तकका नेपालभाषामा लेखक भिक्षु सुदर्शन महास्थविर हुनुहुन्छ ।

तेश्रो खण्डमा नेपालमा बुद्धधर्म पुस्तक रहेको छ । यस पुस्तकको नेपालीभाषामा लेखक भिक्षु सुदर्शन महास्थविर हुनुहुन्छ ।

अलग अलग नेपालभाषामा भएका पुस्तकहरूलाई भिक्षु कोण्डन्य महास्थविरले एकै ठाउँमा राखेर सम्पादन गरी २०६२ सालमा दाता मोतिलाल शिल्पकारले प्रकाशन गर्नुभएको पुस्तकलाई एकजना विद्यार्थीले (कसले गरेको भनेर थाहा नपाएको) नेपाली भाषामा अनुवाद गरी टाइप समेत गरिराखेकोलाई भिक्षु ज्ञानेन्द्रले दिनु भएको यस पुस्तक हो । यसको लागि भिक्षु ज्ञानेन्द्र र पुस्तक नेपालीमा अनुवाद गरी सहयोग गर्नु हुने अनुवाद विद्यार्थीलाई पनि साधुवाद दिन चाहन्छु ।

यो संकलित पुस्तकको पुफ पढी शुद्धाशुद्धिमा प्रदीपकुमार शाक्यले सहयोग गरिराख्नु भएको छ ।

परियत्ति शिक्षाको प्रसार र विस्तारका लागि उपयुक्त भएको यस पुस्तकका मूल लेखक, मूल अनुवादक, सम्पादक र पुनः अनुवादक तथा पुस्तक प्रकाशक दाताहरू सबैजनासाधुवादका पात्र हुनुहुन्छ । टाइप गरी सहयोग गर्नुहुने तथा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सबैलाई साधुवाद दिन चाहन्छु ।

भिक्षु बोधिज्ञान

केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

२०७६ असार १७

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको (कक्षा ८, चतुर्थ पत्र)पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

पुस्तक	अंकभार	पेज
'क' वर्ग : बौद्ध दर्शनको विकास	- ३० अंक	
१. बौद्ध दार्शनिक नागसेन		५
२. मोग्गलीपुत्त तिस्स स्थविर र सम्रट अशोक		१०
३. महेन्द्र स्थविर र श्रीलंका		१२
४. सम्राट कनिष्क र महासांघिकको संगीति		१४
५. महायान दर्शनको विकास: नागार्जुन		१५
६. असंग		१६
७. बसुबन्धु		१८
८. दिग्नाग		१९
९. आचार्य धर्मकीर्ति		२१
ख' वर्ग : महामङ्गल	- ३५ अंक	
१. आसेवना च बालनं (मूर्खहरूको संगत नगर्नु)		२७
२. पण्डितानञ्च सेवना (पण्डितजनहरूको संगत गर्नु)		२८
३. पतिरूप देस बासो च (योग्य अनुकूल देश या स्थानमा बस्नु)	३०	
४. पुब्बे च कतपुञ्जता(पूर्व जन्मको सन्चित पुण्य हुनु)		३०
५. अत्त सम्मा पणीधि च (आफ्नो मन र शरीरलाई अधिनमा, बसमा राख्नु)		३१
६. बाहुसच्चञ्च (बहुश्रुत हुनु)		३२
७. सिप्पञ्च (सिल्लप विद्या सिक्नु)		३३
८. विनयो च सुसिखितो (विनयमा सुसिखित हुनु)		३५
९. सुभासिता च या वाचा (सुभाषित वचन हुनु)	३६	
'ग' वर्ग : नेपालमा बुद्धधर्म	- ३५ अंक	
१. नेपालको : लुम्बिनी, बुद्ध, बुद्ध धर्म र संघ, अतीत बुद्धहरू		३९
२. लुम्बिनी, कपिलवस्तु र देवदहमा गौतम बुद्ध		४२
३. नेपाल उपत्यकामा बुद्ध, बुद्ध धर्मको प्रवेश		४३
४. नेपालमा राजा अशोक		४५
नेपाल उपत्यकामा अशोक		४६
पाटनको चार स्तुप		४६
अशोकको धर्मदूत		४८
५. लिच्छविकालमा बुद्ध धर्म,		
सुगतसाशान पक्षपाति राजा वृषदेव		४९
राजा मानदेव		५०
गुं विहार र मेमेगु विहार		५०
गण बहा: गण महाविहार		५४
भिक्षु भिक्षुणी संघ		५४
लिच्छविकालमा बौद्ध संघ		५४
बुद्ध र बोधिसत्वहरू		५५

“पञ्चा नरानं रतनं”

बौद्ध दर्शनको विकास

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको (कक्षा ८, चतुर्थ पत्र) पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

लेखक: धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशुली'

‘क’ वर्ग : बौद्ध दर्शनको विकास

बौद्ध दार्शनिक नागसेन १५० इ. पू. वर्तमान परिस्थिति

बुद्ध जन्मनु अगाडि नै उत्तर भारतको सामन्तिहरूले राज्य विस्तारको निम्ति युद्ध शुरू गरेका हुन । कोशल काशीलाई र विम्बिसारले अंगलाई मगदसंग मिसाइ दियो । त्यस समयमा कोशल, मगद, वत्स अवन्तिको अतिरिक्त लिच्छिवीहरूको वैशाली या गणतन्त्र संगै ५ महान शक्ति राष्ट्र भइरहेको हो । बुद्ध माहापरिनिर्वाण भएको ३ वर्ष पछि (४८० इ.पू.) अजात शत्रुले लिच्छिवी प्रजातन्त्रलाई नष्ट गरी दिए । उस्ले आफ्नो समय कालमा आफ्नो राज्यको सीमा कोशिवाट यमुना पुऱ्यायनुका साथै उत्तरदक्षिणमा उसको सीमा विन्ध्य र हिमालयको तल पुऱ्याए । जनपद जाती वर्णको सीमालाई नमान्ने बुद्धको शिक्षालाई त्यस बेलाका अरू ६ जना तिर्थकरहरूको जस्तै कुनै कुरा मिल्न सक्छ ।

परन्तु दार्शनिक विचार बुद्धिवादीहरूलाई वाढि आकर्षक भएकोले र त्यस समयको प्रतिभाशाली ब्रह्मणहरू क्षत्रिय विचार धाराका व्यक्ति धेरै भए । बुद्ध दर्शनले धेरै प्रभावित भए । यी आदर्शवादी भिक्षुहरूको त्याग र साधारण जीवन पनि कम आकर्षक भएन यसरी बुद्धको पाला पछि पनि जनपद एकिकरणले सब भन्दा बढि सहायक बने ।

विम्बिसारको वंशपछि नन्दहरूको राज्यवंश आए । उसले पनि आफ्नो राज्य सिमा बढाएर पश्चिम सतलज पुऱ्याए ।

पहिला पहिलाको राज्यवंश बौद्ध भएकोले उसको उत्तराधिकारी नन्दवंश धार्मिकले बौद्ध नभएपनि राज्य भित्र बौद्धसंघसंग घनिष्टता नभए पनि राज्यभित्र जर्बजस्ति भित्राए । जनपदमा जनपदको व्यक्तित्वभावलाई हटाएर एकताको कुनै काम बौद्धहरूले गरेका छन् । त्यस्को महत्वलाई उनीहरूको विर्सन सकेका छैनन् ।

मगदमा बुद्धको समयमा धर्म धेरै नै जनप्रियर राज्य धर्म पनि भइसक्यो । त्यसको कारणले मगध राज्यको शासन र प्रभावले राज्य विस्तारको पछि बुद्ध धर्मको विस्तार हुने नै भए ।

नन्दको अन्तिम समय पंजाबको सिकन्दरले हमला गरे । यद्यपी यूनानीहरूको त्यस समयको सासन विल्कुल अस्थायी थियो । त्यसको कारणले भारतमा यूनानी सिपाही व्यापारी शील्पीहरू लाखौ मानिसहरू बस्न आए । उनीहरू अभिमानी जातीहरूलाई भारती गराउने सब भन्दा पहिला बौद्धहरूनै भए । यवन मिनान्दर (मिलिन्द) र शक कनिस्क जस्ता प्रतापी राजाहरू बौद्ध भएको आकाशिक घटना होइन एउटा जनपदले अर्को जनपद आर्य र यवनको विचारमा भएको भेद नगराउनकालागी बुद्ध धर्मले धेरै काम गरे ।

यवनहरू भारतिय जस्तै त्यस समयमा सभ्य भइरहे । दर्शन कला व्यापार र राजनिती सबैमा उनीहरू भारतियहरू भन्दा पछि परेका छन् । कोही मुर्तिकला नाट्यकला जस्तो कुनै विषय त भारतियहरू भन्दा अगाडी पनि छन् ।

जस्तै दर्शनमा पनि धेरै नै सिद्धान्त उनीहरू कहाँ पनि प्रचार भइसक्यो । त्यसलाई पछिल्लो भारतियहरूले सजिलै संग आफ्नो दर्शन गरी लियो । यही कारणले पछि उनीहरू भारतमा बसी रहेका यूनानको (हेराक्लितु अफलातुं) अरस्तुको दर्शन जानेकाहरूले बुद्धको दर्शनको महत्वलाई राम्ररी बुझ्न सके अनी यही समयमा यवनहरूले शासन गरी रहेको हो । त्यस समयमा पंजाबमा नागसेनको जन्म भयो ।

नागसेनको जीवनी

मिलिन्द प्रश्न अनुसार हिमालय पर्वतसंगै पंजाबको कजंगल गाँउमा सोणुत्तर ब्राह्मणको घरमा नागसेनको जन्म भएको थियो । उनले ब्राह्मण विद्या र व्याकरण आदी घरमा नै पढेका थिए । त्यपछि उसको परिचय त्यसबेलाको वर्तनिय भन्ने ठाँउमा बस्नु हुने एक जना विद्वान भिक्षु रोहणसंग भयो । यसै गरी नागसेन बौद्ध विचार तिर ढल्कन लागे । रोहणको शिष्य भएर वहाँसंग विजम्भवत्थु लिएर हिमालयको रक्षिततल भन्ने ठाँउमा गए । त्यहाँ नै गुरूले उसलाई त्यस समयको नीति अनुसार कण्ठ

गरी राखेको सम्पूर्ण बौद्ध वाङ्मय सिकाई दिए । फेरि अर्को पढ्ने इच्छा गुरूको आज्ञा अनुसार उ फेरी हिडेर गएर बर्तनियामा एक प्रख्यात विद्वान अश्वगुप्त कहाँ गए । अश्वगुप्तले यस नयाँ विद्यार्थीको विद्या र बुद्धि परिक्षा लिईरहेको बेलामा एक दिन कोही एक गृहस्थको घरमा भोजन सिध्याएर गरिने भुक्तानुमोदन धर्मोपदेश गर्ने काम नागसेनलाई पच्यो ।

त्यस समयमा नागसेनको प्रतिभा देखेर अश्वगुप्तले त्यस प्रतिभाशाली तरुणलाई योग्य व्यक्तिको हातमा सुम्पन पटनाको पाटली पुत्रको अशोकाराम विहारमा विहार गरी रहनु भएको आचार्य धर्मरक्षित कहाँ पठाई दिए र १०० योजन टाढाको बाटो पटना हिडेर जान सजिलो काम होइन । परन्तु त्यस भिक्षुहरू बरोबर आउने जाने गरेको व्यापारीहरूको आफ्नो फौजहरू एक न एक आइरहेकै हुन्छ । नागसेनलाई एउटा यस्तो व्यापारी नाइकेले धेरै खुसी भएर यस तरुण विद्वानलाई खाइ पिलाइ आफुसंगै लिएर जाने निर्णय गरे ।

अशोकाराममा आचार्य धर्मरक्षित कांहा बसेर त्यसवेला बौद्ध तत्वज्ञान र पिटकको पुर्णरूपले अध्ययन गरे । त्यसै समयमा उस्लाई पंजाब बाट बोलाउन पठाए । अनि फेरी एक पटक धर्मरक्षितकोमा फेरी फर्केर आए । मिनान्दर (मिलिन्द) को राज्य यमुना देखी आमु (वहु) नदीसम्म फैलिएको थियो । यद्यपी उस्को एक राजधानी वलख (वाल्हिक) पनि हो । यस परम्परा अनुसार थाहा पाउन पनि सकिन्छ । मुख्य नगर सागल (स्यालकोट) नगर हो । मिनान्दर धेरै न्यायी विद्वान र जनप्रिय राजा थिए । त्यो राजा परलोक भए पछि उनको अस्थिको निम्ती मानिसहरूको विचमा धेरै कलह भगडा भयो । मानिसहरूले उस्को अस्थिको राखेर स्तुप पनि बनाए । मिलिन्दको शास्त्र चर्चा र बहस वाद विवाद गर्ने रूची रहेछ । फेरी साधारण पण्डितहरू उस्को अगाडी टिकन पनि सकीदैन । त्यसैले भिक्षुहरूले भने नागसेन राजा मिलिन्दले वाद विवादमा प्रश्न गरेर भिक्षु संघलाई कायल गरेर दवाई राखे तिमी गएर त्यस राजालाई दमन गर्न जाउ ।

नागसेनले संघको आदेशलाई पालना गरेर सागल नगरको असंख्य नाम भएको पिरिवेणसम्म पुगे । कुनै समय पहिले त्यहाँ बसेका ठुलो पण्डित आयुपाललाई मिलिन्दले बोल्न नसक्ने गरेका थिए । नागसेन आएको खबर शहरमा फैलिए । मिलिन्दले आफ्नो एकजना देवमन्त्री पठाएर नागसेनसंग भेटघाट गर्ने इच्छा प्रकट गरे । स्वीकृती हुने वित्तिकै एकदिन ५०० यवनहरू लिएर राम्रो रथमा चढेर असंख्य पिरिवेणमा गए । राजाले नमस्कार अभिवादन गरी सकेपछि प्रश्न शुरू गरे यहि प्रश्नको कारणले त्यस ग्रन्थको नाम मिलिन्द प्रश्न रही रहयो । आज भोली भएको पालि (मिलिन्द पञ्च) ६ परिच्छेद छन् । परन्तु चीनीया भाषामा पहिलो ३ परिच्छेद मात्र अनुवाद उल्लेख छन् । मिलिन्दले पहिलो दिन विहारमा गएर नागसेनसंग प्रश्न गरे भोली पल्ट उस्ले आफ्नो दरवारमा निमन्त्रणा गरेर प्रश्न सोधे ।

नागसेनको दार्शनिक बिचार

त्यसको उत्तरमा नागसेनले बुद्ध दर्शनको अनात्मवाद, कर्म र पुर्नभव, नाम-रूप (मन र भौतिक तत्व)निर्वाण आदिलाई राम्ररी व्याख्या गरेका छन् ।

१. अनात्मवाद :

क) मिलिन्दले पहिले बौद्धहरूको अनात्मवादलाईनै परिक्षा लिने मनसायले सोधे ।

“भन्ते तपाईंलाई के नामले चिन्ने ?”

मलाई नागसेन....नामले चिन.....परन्तु यो केवल व्यवहारको निम्ती मात्र हो । किन भने यो जस्तो कुनै एक जना पुरुष (आत्मा) भएको होइन ।

“भन्ते एक जना पुरुष नभएको कसैले तपाईंलाई वस्त्र भोजन दिन्छ । कसैले उसलाई भोग गर्ला ? कसैले शील सदाचारको रक्षा गर्ला ? कसैले ध्यानको अभ्यास गर्ला ? कसैले आर्यमार्गको फल निर्वाण साक्षात्कार गर्ला ? यदि यस्तो हो भने पनि पाप भएपनि पुण्य पनि पापपुण्य गर्ने कोही हुन्छ । न

गराउने हुन्छ । न पापपुण्य गर्ने कोही हुन्छ । न गराउने हुन्छ । न पापपुण्यफल हुन्छ , यदि तपाईंलाई कसैले मारे पनि मारेको हुदैन । अनि नागसेन के हो ? के यो केश नागसेन हो र ?”

“होइन महाराज ।”

“योनागसेन हो ?”

“यो नङ्ग, दाँत, छाला, मासु, नसा, हड्डी, मासी, कलेजी, मुटु, फोक्सो, ठुलो आन्द्रा, सानो आन्द्रा, दिशा, पित्त, बोसो, खकार, रगत, पिसाब, गिदी, कफ, आँसु आदि नागसेन हो र ?”

“होइन महाराज ।”

त्यसो हो भने के तपाइको रूप (भौतिक तत्व) वेदना संज्ञा, संस्कार वा विज्ञान नागसेन हो र ?”

“होइन महाराज”

“त्यसो हो भने के रूप आदी चिना कुनै नागसेन हो र ?”

“होइन महाराज”

भन्ते मैले तपाइसंग सोधी सोधी थाकी सके । परन्तु नागसेन के हो । यो मैले बुझ्न सकीएन । के नागसेन केवल शब्द मात्र हो र आखिर नागसेन भनेको को हो त ?

“महाराज के तपाईं यहाँसम्म हिडेर आउनु भएको हो की कुनै वाहनमा आउनु भएको ?

“भन्ते म रथमा आएको ।”

“त्यसो हो भनी महाराज मलाई भन्नुहोस तपाईंको रथ कहाँ छ ? के इषा, दण्ड, रथ हो र ?

“होइन भन्ते ।”

“के अक्षधुरी रथ हो र ?”

“होइन भन्ते ।”

“के पाङ्गा, दण्ड, लगाम, घोडाको छातीमा भएको काठ आदि आदि सबै राखेको रथ हो र ।”

“होइन भन्ते ।”

“महाराज तपाईंसंग सोध्दा म थाकीसके परन्तु मैले भेटाउन सकेन रथ कहाँ छ । के रथ केवल शब्द मात्र हो र ?”

“होइन भन्ते । ”

त्यसो हो भने रथ भनेको के हो महाराज ? रथ होइन भनेर कसरी नचाहिने कुरा गर्नु भएको महाराज तपाईं सम्पूर्ण (जम्बुद्वीप) भारतको सब भन्दा ठुलो राजा हो । तपाईं को देखेर डराएर भुठो कुरा गर्नु भएको ।

भन्ते नागसेन मैले भुठो कुरा गरेको छैन । दण्ड आदि रथको अवयवको आधारमा केवल व्यवहारको लागी रथ भनेको एउटा नाम मात्र हो ।

महाराज तपाईंले राम्ररी बुझ्नु भयो । रथ भनेको के हो । यसरीनै मेरो केश आदिको आधार केवल व्यवहारको निम्ती नागसेन भनेको एउटा नाम मात्र हो । परमार्थमा नागसेन भन्ने कोही पुरुष छैन । भिक्षुणी वर्गले भगवानको अगाडी यसरी भनेका छन् । अवयवको आधारमा रथ संज्ञा आउने गर्छ । त्यस्तै गरी रूप आदि स्कन्धहरू भएको एक जना सत्व जीव भनेर जान्नुपर्छ ।

ख) “महाराज जान्नु पर्ने विज्ञानको लक्षण हो । राम्ररी बुझ्नु पर्ने प्रज्ञाको लक्षण हो । फेरी जीव आत्मा यस्तो कुनै बस्तु छैन ।

भन्ते यदि जीव आत्मा कुनै बस्तु नै नभए कसरी हामीले आँखाले रूप हेरी शरीरले स्पर्श, कानले शब्द, नाकले गन्ध, जीवले स्वाद मनले धर्म थाहा पाउनु । यी सबै हुनु पर्छ होइन र ?
“भन्ते हुदैन ” ।

“महाराज यस्तो हो भने हामीसंग भित्र कोही जीव (आत्मा) छैन ।

२. कर्म वा पुनर्जन्म

आत्मालाई नमानी कन राखेको राम्रो नराम्रो कर्मको जिम्मेवारी तथा उस अनुसार परलोकमा सुख दुःख भोग गर्ने कस्तो हुन्छ । भन्ने कुरा मिलिन्दले चर्चा गरी सुने ।

“भन्ते कस्ले जन्म ग्रहण गर्ला ? ”

“महाराज नाम (विज्ञान) ले र रूपले ।”

“के यहिनै नाम र रूपले ग्रहण गर्ला ?”

“महाराज यहि नाम र रूपले जन्म ग्रहण गर्दैन । मनुष्यहरूले यस नाम र रूपले पाप र पुण्य गर्छ । यसै कर्मले गर्दा अर्को नाम-रूप जन्मग्रहण गर्छ ।

“भन्ते यसो हो भने पहिलाको नाम-रूप आफ्नो कर्ममुक्त हुन्छ र ।”

“महाराज यदि फेरी जन्म ग्रहण नगरे पछि मुक्त हुन्छ । परन्तु फेरी जन्मग्रहण गर्‍यो भने मुक्त हुदैन ।”

“उपमा दिएर मलाई बुझाई दिनु होला ।”

अ.आँप चोरी गर्ने : कुनै मानिसले कसैको आँप चोरी गर्छ । उस्लाई आँपको रूखको मालिकले उस्लाई मेरो आँप चोरी गर्‍यो भनि चोरलाई राजाकहाँ लगेर राजन यसले मेरो आँप चोरेर लियो । भन्दा चोरी त्यसबेला चोरले भन्छ छोड्न मैले यस्को आँप चोरेको छैन यस्ले जुन आँप रोपेको हो । त्यो अर्कै वुटाबाट मैले टिपेर खाएको आँपको वुटा अर्कै हो । “महाराज अब भन्नुहोस् यसलाई दण्ड दिनेकी नदिने ।”

“दण्ड दिनु पर्छ ।”

“यस्तो किन ?”

“भन्ते उस्ले यस्तो भनेता पनि पहिलाको आँप नभए पनि उस्लाई दण्ड दिनै पर्छ ।”

“महाराज यस्तै नै मानिसहरूले यस्तो नाम र रूपले पाप वा पुण्य गर्छ । उही कर्म अर्को नाम र रूप जन्म हुन्छ । त्यसै कारणले आफ्नो कर्म मुक्त हुदैन ।

आ.आगोको ज्वाला: महाराज कुनै मानिसले जाडोको समयमा आगो बालेर तापेर त्यो आगो ननिभाईकन छोडेर गए । त्यही आगो कोही आएर ताप्दा खेरी अरू मानिसको खेतीमा आगो लाग्यो । उस्लाई समाती राजा काहाँ लग्यो र उस्ले भन्यो मैले यस्को बालीमा आगोलगाई दिएको होइन । पहिला मैले बालेको आगो अर्कै यस्को बाली आगोले खाएको अर्कै आगो हो । मलाई दण्ड नहुनु पर्ने हो ।

“महाराज दण्ड दिनु पर्छ या पर्दैन ?

“दिनु पर्छ । उसैले बालेको आगो बढेर ठूलो भई बाली नास भएको हो ।

विवाहित कन्या :

महाराज कुनै मानिसले पैसा दिएर एक जना सानो बच्चा विवाह गरि टाढा कहीं गयो भने केही दिन पछि त्यो बच्चा ठूलो भएर तरूणी भयो । त्यस बेला कोही मानिस पैसा दिएर उसंग कसैले विवाह गर्‍यो भने त्यस पछि पहिलाको पति अथवा मान्छे आएर तिमी मेरी श्रीमतीलाई किन ल्याएको त्यस बेला मैले तिम्री श्रीमती ल्याएको छैन । तीमीले विवाह गरेका केटी सानो र पैसा दिएर ल्याएको हो ।

अब उनी तरूणी भइ सक्यो । उनी अकै हुन् जस्को निम्ती मैले पैसा दिएर विवाह गरेको हो अब यदि यिनीहरू दुबै भगडा गरेर तपाईं कहाँ आयो भने कस्लाई फैसला गर्ने ।

“पहिला विवाह गर्ने मानिसलाई गर्ने ?

किन भने त्यही बढेर तरूणी भएका छन् ।

३ नाम र रूप :

बुद्धले विश्वको मुलतत्व विज्ञान, नाम र भौतिक तत्व रूप स-विभक्त गर्नु भएको थियो । त्यसै कारणले यसको बारेमा मिलिन्दले सोधे ।

“भन्ते नाम भन्ने शब्द के चीज हो । फेरी रूप के चीज हो ।

“महाराज जति पनि स्थूलचिज छ । ति सबै रूप हो । अनि जति पनि सुक्ष्म मानसिक धर्म छ । त्यी सबै नाम हुन् । एउटा चिज अरू बिना टिक्न सक्दैन । दुईवटै सधैं संगै भइरहन्छ । यदी कुखुराको पेटमा विजको रूपमा बच्चा चल्ल नभए अण्डा पनि हुदैन । किन भने बच्चा र अण्डा दुबै एक अर्कोमा आश्रित भइरहन्छ । दुईवटै एकै चोटी हुन्छ ।

निर्वाण :

मिलिन्दले निर्वाणको विषयमा सोधे

“भन्ते के निरोध हुने नै निर्वाण हो र ?

“हो महाराज निरोध हुने नै निर्वाण हो । सबै ज्ञानी विषय उपयोगमा लागी रहेको हुन्छन् । उनीहरू त्यसको प्रवाहमा परिरहन्छन् बारम्बार जन्म-जन्मसम्म बुढा-बुढी भएर मर्दै शोकगर्दै रूदै कराउँदै दुःखमा मात्र परिहन्छन् ।

महाराज परन्तु ज्ञानी विषयमा भोग उपादानमा लाग्न सक्दैन । त्यस कारण उनीहरूको तृष्णाको विरोध भइरहन्छन् । उपादान निरोध भएको कारणले भव आवागमन अथवा निरोध हुनजान्छ । भव निरोध हुनाले बार-बार जन्म हुनु पर्दैन । अनी बुढाबुढी हुनु पर्ने, मर्नु पर्ने सबै दुःख निरूद्ध भएर जान्छ । महाराज यसरी निरोध भएर जाने नै निर्वाण हो ।

बुद्ध कहाँ छन् ?

“महाराज भगवान महापरिनिर्वाण भइ सक्नु भयो । जस्को पछि वहाँको व्यक्ति बचाई राख्न कुनै शेष वा बाकी हुन्न ।

“भन्ते उपमा दिएर हामीलाई बुझाई दिनु होस ।

“महाराज के बलेर निभेर गइसकेको आगोको आगोको ज्वाला देखिएला र । देखिँदैन । भन्ते त्यो ज्वाला त निभेर गइसक्यो ।

नागसेनले आफ्नो प्रश्नको उत्तरले बुद्धको दर्शनमा कुनै नयाँ थपेको छैन । परन्तु उसले त्यसलाई कतीसम्म स्पष्ट गर्‍यो । यो माथि लेखेको उदाहरण स्पष्ट छ ।

यहाँ स्मरण गर्नु पर्ने छ कि नागसेनको जन्म यूनानी आर्यवर्त साम्राज्य हो । सभ्यताको केन्द्र स्यालकोट वा सागल नाम हो अनि आर्यज्ञानको पछि यूनानी ज्ञानको पनि परिचित भएकोले नै उस्ले मिलिन्द जस्तो तार्किकको समस्या समाधान गर्न सक्यो । मिलिन्द र नागसेनको यो सम्वाद इतिहासको वृस्तृत घटनाको एउटा नमुना हो । जसरी आर्यवर्त र यूनान प्रतिमाहरू मिसाएर एउटा नयाँ विचार धारा आरम्भ गरियो ।

२. मोग्गलीपुत्र तिस्स स्थविर र सम्राट अशोक

मोग्गलिपुत्र तिस्स स्थविर र सम्राट अशोक मोग्गलिपुत्र स्थविरको जन्म बुद्ध सं. १६३ मा भएको देखिन्छ, वहाँलाई चण्डवज्जी स्थविरले प्रवर्जित गरेकोले चण्डवज्जी स्थविर वहाँको आचार्य अनि सिवग्ग स्थविरले उपसम्पन्न गरेकाले सुत्र विनय र अभिधम्म सिकाई दिएकोले वहाँ सिवग्ग स्थविर मोग्गलिपुत्र तिस्स स्थविरको उपाध्याय गुरू हो । त्यस समयमा तिस्स स्थविर भारतवर्षको भिक्षुहरू मध्ये सुर्य चन्द्र जस्तै नै ज्योतिस्मान र बुद्ध शासनको स्तम्भ समान हो । वहाँको बचन बुद्ध बचन जस्तै नै मान्ने गरिन्छ । वहाँहरूको आचार्य परम्परा यस प्रकार छन् ।

आयूस्मान् उपालि
दासक, सोणक
सिवग्ग चण्डवज्जी
(उपाध्याय) (आचार्य)
मोग्गलिपुत्र तिस्स
अशोकको गुरू

भगवान बुद्धको समयमा सबभन्दा पहिले भगवान बुद्धलाई बेलुवन विहार दानगर्ने मगधका राजा बिम्बिसार हुन् । श्रोतापन्न हुने जुन राजालाई उनैका छोरा अजात सत्रुले देवदत्तको कुमन्त्रणामा गएर हत्या गराएर राज्य आफ्नो हातमा लिए । परन्तु अजातशत्रुलाई ठुलो पश्चाताप भयो । पछि बुद्धको शरणमा गएर बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि महाकाश्यप स्थविरको प्रधानत्वमा राजगृहको सप्तपर्णि गुफा नजिक भएको प्रथम संगायनमा दायक भएर सक्दो प्रबन्ध गरेर संगायन सम्पन्न गर्‍यो । त्यस अजातशत्रुको पछि क्रमश उदयभद्र, अनिरूद्ध, महामुण्ड, नागदास र शिशुनाग गरी छ जना राजा भए । त्यसपछि पाटली पुत्रको राज्यमा कालाशोकले राज्य चलाए । त्यस समयमा भगवान बुद्धको परिनिर्वाण भएर १०० वर्ष नाघिसकेको थियो । कालाशोकलाई नन्दिवर्धन पनि भनिन्छ, त्यस समयमा नै द्वितीय संगायन भएको हो । यहीनै कालाशोक पछि गएर भगवानको परिनिर्वाण भएको ११८ वर्ष पछि धर्माशोक त्यहाँको सिंहासनमा विधिपूर्वक राज्यभिषेक भएको थियो ।

कालाशोकको १० जना छोराहरू पनि थिए । उनीहरूले २२ वर्ष सम्म राज्य चलाए अनि चाणक्यको सहायता लिएर चन्द्रगुप्त मौर्य नन्दवंशको राजा धननन्दलाई मारेर २४ वर्षसम्म राज्य चलाए । उस्का छोरा विन्दुसारले २८ वर्षसम्म भगवानको परिनिर्वाणको २१४ वर्षपछि अशोकले ९९ जना आफ्ना दाजुभाईहरूलाई मारेर राज्य सिंहासन हातमा पारे ४ वर्ष पछि वा बुद्धाब्द २१८ वर्षमा उस्को राज्यभिषेक भयो ।

सम्राट अशोकले कलिंगको युद्ध सिद्धिने बेला संवेग उत्पन्न भएर न्यग्रोध श्रामणेरबाट प्रभावित भएर बुद्ध धर्ममा श्रद्धा राखे । अशोक राजाले बौद्ध हुने वित्तिकै उस्को महान धार्मिक कार्य र बौद्ध भिक्षुहरूलाई दिएको सहयोगले उनीहरूको सम्मानको लाभले तैर्थिकहरू आकर्षित भएर काषाय वस्त्र लगाउँदै भिक्षु संघमा मिसिन आए । उनीहरूले बुद्ध धर्मलाई राम्ररी नबुझेकोले आफ्नै धर्म जनसाधारणहरूलाई भने उनी तैर्थिकहरू उपोसथ पवारणा, संघ कर्म, गणकर्ममा सम्मिलित हुन आए । तर आफ्नो मन मानी गरे । त्यस कारण उनीहरूको आचरणले दिक्क भएर पुराना भिक्षुहरूले उपोसथहरू गर्नु पर्ने भएकोले बाधा भएको ति मिथ्यादृष्टिहरू बढि भएकोले धार्मिक रूपले पनि बहिस्कार गर्न नसकेर उपोसथ कर्म नै बन्द गरिदिए ।

अशोकले भिक्षु हरूको मतभेद भएर उपोसथ बन्द भएको थाहा पाएर विवाद शान्तगरेर उपोसथ गराएर आउ भनि एक जना मन्त्री पठाइदिए । मन्त्रीहरूले भने पनि पुराना भिक्षुहरूले उनीहरू

अधर्मवादीहरूसंग उपोसथ गर्देन भनेपछि, बुद्धि नभएको कुरा नसुन्ने भिक्षुहरूलाई मारी दिए । त्यस समय अशोकको आफ्नो भाइ तिस्स स्थविरले देखेर विरोध गर्दा खेरी भिक्षुहरू मार्ने काम राखेर अशोकलाई यो कुरा बताउन गए । अशोकले यो कुरा सुन्ने वित्तिकै तुरन्त अशोकाराममा गएर भिक्षुहरूसंग क्षमा मागेर यसको दोषी को हुनसक्छ भनेर सोध्दा, यस कुरालाई निराकरण गर्न अहोगंग पर्वतमा वस्नु भएका मोग्गलिपुत्त तिस्सलाई लिन पठाए । यसरी भारतमा भिक्षु संघमा भयंकर मतभेद भएर उपोसथ बन्द भएको बेला वहाँ तिस्स स्थविर अहोगंग पर्वतमा गएर त्यहिँ ध्यान भावना सातवर्षसम्म बसीसकेको थियो ।

मोग्गलिपुत्त तिस्स स्थविरबाट आफ्नो शंका समाधान भएपछि सम्राट अशोकले भारतवर्षमा जतिपनि भिक्षुहरूलाई पाटली पुत्रमा जम्मा गरे तिस्स स्थविरसंगै आफु पर्दामा भित्र बसेर उनीहरूलाई पालै पालो उनीहरूलाई ज्ञानको परिक्षा गराए । त्यस समयमा बुद्धको यथार्थ शिद्धान्तमा मिल्ने गरी जवाफ दिनेलाई सम्मान गरेर ज्ञान नभएका भिक्षु भेषधारी मिथ्यादृष्टिहरूलाई गृहस्थ बनाए । ६०,००० मिथ्या दृष्टिहरू गृहस्थ भए ।

यसरी भिक्षु संघ परिसुद्ध भएपछि उनीहरूलाई चाहिने सुरक्षा प्रबन्ध गरिदिए । तिस्स स्थविर सहित सबै भिक्षुहरूले उपोसथ संघ कर्म पनि गर्‍यो । त्यस पछि वहाँ मोग्गलिपुत्त तिस्स स्थविर धर्मर अधर्म सम्बन्धी विवादको पुर्ण निराकरण गरेर १००० जना तिपिटक धारी भिक्षुहरू रोजेर पाटली पुत्रको अशोकाराममा ९ महिना बिताएर अश्विन पुर्णिमाका दिन तृतीय संगायना सम्पन्न गर्नुभयो । सम्राट अशोकको राज्यभिषेकको १७ वर्ष पछि मोग्गलिपुत्र तिस्स स्थविरको आयु ७२ वर्ष पुरा भयो । यस समय वहाँले परवाद मर्दनको निम्ती कथावत्थुप्पकरणको देशना गरेर यसलाई अभिधम्मपिटकमा समिलित गरी दिए । यस ग्रन्थमा बुद्धधर्म सम्बन्धि स्थविरवादी शिद्धान्तको स्पष्टिकरण तथा त्यसबेला त्यहाँ भएको अरू अरू निकायको शिद्धान्तलाई खण्डन गरी राखेको छ । त्यस कारण यस्को महत्व भन बढेर आए । फेरि यो बुद्ध वचन अनुकुल र अभिधर्म सम्बन्धि दार्शनिक मतको खण्डन मण्डनको कारणले बौद्धहरूले पनि यसलाई बुद्धोपदेशित धर्मको रूपमा हेरे । यस स्थविर वादको अतिरिक्त अरू १७ वटा भिक्षु निकायको शिद्धान्तको निराकरण गरीराखेका छन् । फेरी यस्को अट्कथामा पछिको सातवटा निकायको पनि समिकरण गरिएको छ । त्यस कथावस्तुमा जम्मा २२७ वटा कथा संग्रह भई रहेको छ ।

त्यस पछि सम्राट अशोकले वहाँ तिस्स स्थविरको निर्देशन अनुसार ८४,००० स्तुप र विहार जम्बुद्वीपमा निर्माण गराए । यहि कामले सम्राट अशोक चन्डाशोकबाट धर्माशोक भए । यो तृतीय संगिति पछि वहाँ स्थविरको निर्देशानुसार सम्राट अशोकले नै प्रदेशमा धर्मदूत मण्डल पठाईदिए । त्यसमा ७ वटा भारतवर्षका प्रदेश अनि २ वटा स्वर्णभूमि बर्मा र ताम्रपर्णि श्रीलंका छन् ।

त्यसबेलाका धर्मप्रचारक प्रमुखहरू र पठाउनु भएको प्रदेश यसप्रकार छन् :-

१. स्थविर मज्झन्तक	कश्मिर र गान्धार प्रदेश
२. स्थविर महादेव	महिसमण्डल (नमर्दाको दक्षिण प्रदेश)
३. स्थविर रक्खित	वनवासी प्रदेश
४. युनानी भिक्षुधम्म रक्खित	अपरान्त प्रदेश
५. स्थविर महाधम्म रक्खित	महाराष्ट्र प्रदेश
६. स्थविर महारक्खित	यवन देश (वैक्टिया)
७. स्थविर मज्झिम	हिमालय प्रदेश
८. स्थविर सोण र उत्तर	सुर्वणभूमि बर्मा
९. महिन्द, इट्टिय, उत्तिय, सम्बल, भद्दसाल	ताम्रपर्णि श्रीलंका

निःसन्देह तीनी धर्मप्रचारक स्थविरहरू भगवान बुद्धको त्यागमय जीवनको आदर्श सम्भरेर वहाँ तिस्स स्थविरको निर्देशन र सम्राट अशोकको प्रयासलाई कार्यान्वयन गरेर बहुजन हिताय बहुजन सुखाय बुद्ध धर्म प्रचारको महान कार्य गरे । त्यस बेलाका जनताले पनि यसकार्यलाई धैरे नै सहयोग गरे । परन्तु त्यससमयमा अन्य तैर्थिय, ब्राह्मण, जैन धर्मावलीहरू पनि छन् । उनीहरूलाई पनि चाहिने सुविधा दिएको थियो । तै पनि उनीहरू सन्तुष्ट थिएनन् । बुद्ध धर्म राजधर्म भएकोले श्री लंका वर्मा र भारतको अरूअरू प्रान्तले पनि यसलाई स्वीकार गरेर भारतको धर्मदुत मण्डलको उत्साह बढाई दिए ।

सम्राट अशोकले धैरे नै प्रयत्न गरेर बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसार गरे परन्तु मोग्गलिपुत्त तिस्स स्थविर र अशोक सम्राटपछि पहिले भइरहेको निकायको मतभेद समाप्त गर्न सकेन । स्थविर वादको अगाडी महासांघिक शान्त भएर गएपछि साधारण जनताहरूलाई यिनी निकाय भेदको कुनै भित्री मन देखि चिन्ता लिएको होइन । उनीहरूलाई केवल श्रद्धानै ठुलो लाग्छ । त्यसैले उसबेला धैरे नै स्तुपा र विहार आदिको निर्माण भएर गए । उस समयमा बुद्धधर्म भारतमा होइन सारा विश्वमानै स्वर्णिम युग भए ।

३. महेन्द्र महास्थविर र श्रीलंका

सम्राट अशोकले धर्मदुत मण्डल पठाएकोमा श्रीलंकामा महेन्द्र महास्थविर जानुभएको थियो । त्यसबेला आफुले लिएर गएका इडिय, उत्तिय, सम्बल, भद्रसालहरूसंग धर्म प्रचार गर्न श्रीलंका गएर त्यहाँका राजा दिवाने पिय तिस्सलाई प्रभावित गरेर बौद्ध बनाए । अशोक पुत्र महेन्द्र महास्थविर र वहाँसंग भिक्षुहरूले त्यहाँ हजारौं कुलपुत्र प्रवज्या तथा उपसम्पदा दिनु भयो । वहाँको बहिनी संघमित्राले पनि बुद्ध गयामा रहेको बोधि वृक्षको एउटा हांगा श्रीलंकामा लिएर त्यहाँका महारानी अनुला प्रमुख सयौं महिलाहरूलाई भिक्षुणी गरि दिनु भयो र त्यस बोधिवृक्षको हांगा तत्कालिन राजधानीमा प्रतिस्थापना भए त्यहाँ अनेक विहारहरू भए अनेक संघाराम चैत्यको निर्माण भए । महामहेन्द्र र संघमित्राले आफ्नो जीवन श्रीलंकामा नै बिताएर बुद्धधर्म स्थापना गरि आफ्ना शिष्यहरूलाई आफ्नो पवित्र उद्देश्य पुरा गर्नु भयो । त्यस कारणले भारत र श्रीलंकामा बलियो मैत्री स्थापना भए । श्रीलंका भारत सम्राट अशोकको प्रभावमा परेका देश भएकोले त्यहाँका राजा देवानपिय तिस्सलाई राज्याभिषेक भएकोले अशोकले अनेक उपहारको साथै “म बौद्ध भईसके तपाई पनि बौद्ध अनुयायी हुनुहोस । भनेर सन्देश पठाएका थिए । यो कुरा महावंशमा उल्लेख भएको छ ।

महेन्द्र महास्थविरले श्रीलंकाको भिक्षुहरूलाई सम्पूर्ण पालि त्रिपिटक पठाएर कण्ठस्त गराए । किन भने अशोकले पठाएको धर्म प्रचारक भिक्षुहरूले आफ्नो साथमा मौखिक रूपले भएपनि सबै त्रिपिटक कण्ठ गरेर लगेको रहेछ । त्यस समयमा त्रिपिटकको विभिन्न अंगको माणक आचार्यहरू भएको रहेछ । उनी हरूले कण्ठ गरेको कसैले एउटा निकाय मात्र कण्ठ गरेको हो, भने कसैले त त्रिपिटक सबै नै कण्ठस्त गर्ने रहेछ । भगवानको जीवनकामा अवन्ति जनपदबाट गएको सोण कुटीकण्ण श्रावस्ती भगवान बुद्धकहाँ गएको बेला रातभरी भगवानसंग संगै बसेर भगवानलाई उस्ले १६ अट्टवर्गीयलाई स्वर सहित सुनाएको थियो । त्यस समय भिक्षुहरूले पुरा ग्रन्थलाई कण्ठस्थ गरेर स्वर सहित पाठ गरेका थिए ।

अट्टकथा भनेको मुलमन्त्रको तात्पर्य सन्दर्भ अन्तर्गत कथा विद्यमान वस्तु चरित्र चित्रण आदि सबै कुरा समायोजन सहित कुनै कुनै अर्थलाई स्पष्ट गर्ने राम्ररी बुझाई दिनुलाई पनि भनिन्छ । यसलाई कसैले अट्टकथाको परिपाटीको प्रारम्भ एकातिरबाट हेर्दा बुद्धको समय देखी नै बुझीन्छ । (३०७ इ. पु.) कुनै समय महेन्द्र महास्थविर श्रीलंकामा धर्मप्रचारको निम्ति गए त्यसबेला पालि सुत्रको ठीक ठीक भाव बुझाई दिन सुत्र सम्बन्धी कथान्तर बुझ्न पहिला ग्रन्थ लेख्न आवश्यकता देखे । वहाँले श्रीलंकामा

तत्कालिन भाषा सिंहली प्राकृते अट्टकथा ग्रन्थ लेखाए । खतु बुद्धकालमा जतिपनि सुत्र ग्रन्थको अट्टकथाको निर्माण भइसकेको थियो कुनै कुनै कण्ठस्त गरेको हुन्थ्यो ।

महेन्द्र महास्थविरको समय लेखी राखेको अट्टकथा आज केवल नाम मात्र छन् । किन भने पहिला नै आचार्य बुद्ध घोष भारतबाट श्रीलंका गएर वहाँले पाली त्रिपिटक तथा सिंहली भाषाले लेख्नु भएको अट्टकथा ग्रन्थको अध्ययन गरे । अनि आवश्यक भएको पाण्डित्य प्रकट गर्न संयुक्त निकायको दुई वटा गाथालाई लिएर विशुद्धिमार्ग जस्तो महान ग्रन्थ रचना गरे । त्यसबेला वहाँको ध्यान सिंहली अट्टकथालाई परिभाषामा परिवर्तन गर्ने आकर्षित भयो । अनि अरू भिक्षुहरूले आग्रह निवेदन गरेपछि विभिन्न पालि अट्टकथा ग्रन्थको रचना सिंहली अट्टकथा ग्रन्थको आधारमा अनुवाद गर्नु भयो ।

समन्त पासासदिका आदि ग्रन्थ हामीहरूले पनि बुझ्नु सकिन्छ । आचार्य बुद्धघोष भन्दा पहिला महेन्द्र महास्थविर द्वारा सिंहली भाषामा रचना गरि राखेका ५ वटा अट्टकथा ग्रन्थ छ । ती यस प्रकार छन् :-

१. महाअट्टकथा
२. पञ्चरिय अट्टकथा
३. अन्धक अट्टकथा
४. सख्येय अट्टकथा

यी अट्टकथा ग्रन्थ पालि भाषामा अनुवाद भएदेखी यस्को उपयोगिता कम भएर गए विस्तारै विस्तारै लोप भएर गए । धम्मपद अट्टकथामा प्रारम्भमा यिनीहरू अट्टकथाको महत्वलाई प्रकाश गरेर आचार्य बुद्धघोषले स्वयं लेखेका छन् ।

परम्परा देखीलयाइराखेको शुन्दर वर्णन कुनै कुनै ताम्रपणि श्रीलंका द्वीपमा त्यही द्वीपको भाषामा लेखी रहेका छन् । त्यस पछि बाँकी रहेका प्राणीहरूलाई हित गर्नका लागि हुँदैन सायद सबैलोक वासीहरूको निम्ति हितार्थ होस । यसरी आराधना गरेर सिंहली भाषाले मनोरम पालि भाषामा भाषान्तर गरेर पण्डितहरूको मनमा प्रशान्ता, प्रीति, आनन्द उत्पन्न गर्न अर्थ धर्म पुर्वक भने ।

यसरी पनि थाहा पाउन सकिन्छ । ५ औं शताब्दिमा आचार्य बुद्ध घोष श्रीलंका पुगेपछि पनि महामहेन्द्र आफुले लेखी राखेको अट्टकथा पनि छन् । यसैको आधारमा वहाँले फेरी पालिभाषामा अट्टकथा सम्पादन गर्नु भएको छ ।

इस्वी पूर्व २७ देखी इस्वीको शुरू तिर श्रीलंकामा राजा बहगामणी अभएको समय यसरी अनुभव भए । “यदि बुद्ध वचनलाई ग्रन्थारूढ नगरे पछि कुनै समय पछि सबै बुद्ध वचन लुप्त भएर जानेछ । त्यसैले वट्टगामणि राजा अभयको संरक्षणमा ५०० जना त्रिपिटक धारी स्थविरहरू एकत्र भएर श्रीलंकाको आलोक विहारमा धर्म र विनयको सम्पादन गरे । अनि यहिनै संगितिको लाइनमा चतुर्थ संगिति सम्पूर्ण पालि त्रिपिटक र अट्टकथा ग्रन्थको पनि संगायना भयो । अनि उसलाई लिपिबद्ध पनि गराए । यस संगितिलाई शासन वंशमा “पोत्यकारोह संगिती” भनेका छन् ।

शासन वंशमा भनेका छन् । त्यस समय भिक्षुहरूले बौद्ध ग्रन्थको पाठ सम्भेर राख्न कठिन भयो । त्यसैले उनीहरूले त्यसलाई लुप्त हुनबाट बचाउन वट्टगामणि अभयको राज्यवर्ष ६ वर्ष भएको अवस्थामा भविश्यको विचार गरेर ५०० स्थविरहरूमिलेर चतुर्थ संगिति गरेर बुद्ध वचनलाई अर्थकथा सहित लिपिबद्ध गराए । त्यस पछि पनि सिंहलद्वीप र भारतमा भिक्षुसंघहरू त्यस्तै नै विभिन्न निकायमा विभक्त भए । जसरी कि मानसरोवर बाहिर आएको खुसित, गंगा, यमुना आदी नाम विभक्त भए भैं विभक्त भए ।

४. सम्राट कनिस्क र महासाधिकको संगीति

भारतमा मौर्य सासन नस्ट हुने वित्तिकै यवनहरूले फेरी हिन्दुकुश पारी यमुना र नर्मदाको पश्चिममा भएको सबै भारतमा वंशानुक्रम अधिकार जमाए । यो काम सम्पन्न गर्ने युनानी शासकहरू मध्ये मिनान्दर (मिलिन्द १५० इ.पु) प्रमुख र प्रथम भए । यिनी युनानि शासकहरू मध्ये यशियाई साम्राज्य शक, जड, गुज्जर, आभीर आदि जातिहरू भएका थिए । पश्चिम भारतमा युनानहरूको शासन स्थापना भए पछि यिनी जातिहरू आएर भारतमा बस्न आए । आज सम्म पनि उनीहरूको सन्ततीहरू पश्चिम भारतमा धेरै छन् । यिनी मध्ये शंकजातीहरू युनानीहरू क्षत्रप (उपराज वा वायसराय) भएर मथुरा र उज्जैनमा बसी रहेको थियो । जब युनानीहरूको शासन ढल्यो । त्यही बेला उनीहरूले स्वतन्त्र र स्वतन्त्रता कायम गर्ने समर्थ भए । इसाको प्रथम सदिस शक सम्राट कनिस्क प्राय सम्पूर्ण उत्तर भारत र मध्य एशिया तकको शासक भए ।

भगवान बुद्धले आफ्नो उपदेश त्यस बेलाको जनभाषाले गर्नु भएको थियो । त्यस्तै नै भिक्षुहरूलाई भाषा सम्बन्धि दुराग्रह टाढा राखेर आफ्नो आफ्नो भाषा धर्म जान्न पाएको स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु भएको थियो । जस्तै त्यस बेला ब्राह्मण भिक्षुहरूले आफ्नो भाषामा राख्न प्रार्थना गर्दा भगवानले भन्नुभएको छ ।

“भिक्षुहरू बुद्ध वचनलाई छन्दस भाषामा राख्नु हुदैन जस्तै राख्छ त्यो भिक्षु दुस्कृत्यको अपराधी हुन्छ भिक्षुहरू बुद्ध वचनलाई आफ्नो आफ्नो भाषाले जान्न बुझ्न अनुमति छ । भनेर भनेका छन् । विनय पिटकमा उल्लेख भइराखेको छ । परन्तु बुद्धको महापरिनिर्वाणको ४०० वर्ष पछि छन्दस र संस्कृत चाहनेले बौद्ध ग्रन्थहरू संस्कृतमा रचना गरि देखाए । स्थविर वादिहरू भन्दा महायानीहरूले बढी मेहनत गरे । अनि महायानको प्रचार सबै ग्रन्थहरू पहिले पहिले संस्कृतले लेखे ।

इशाको प्रथम सताब्दीको मध्यतिर भारतको महान सम्राट कनिस्कको पालामा संस्कृतको काव्यलेख एक माहान कवि अश्वघोष जस्तै पुरुषार्थ कवि नाट्यकार वाहिर निस्के । त्यस समयमा बुद्धधर्मको केन्द्र पनि पंजाबबाट गइरहेको थियो । गान्धार र काश्मीरमा वल्ला पुगे । त्यस समयमा गुरु पार्श्वनाथसंग सल्लाह गरेर काश्मीरमा ५०० भिक्षुहरू जम्मा गरे एउटा संगीती बनाए । यो संगीती काश्मीरको राजधानीको नजिक कुण्डल बनाएका थिए ।

काश्मीरमा भएको संगीतिको अध्यक्ष वसुमित्र र उपाध्यक्ष महा कवि अश्वघोष पनि हो । यिनीहरूलाई कनिस्कले पाटलीपुत्र देखी आफुसँग साथमा लिएर आएका थिए । यस संगीतीका सबै भिक्षुहरू एउटै नै सम्प्रदाय सर्वास्तिवादी हुन् । यिनीहरूले धेरै परिश्रम गरेर बुद्ध धर्मको विशिष्ट सिद्धान्तमा आफ्नो मत निश्चित गरे अनि त्रिपिटकलाई लिएर ठूलो व्याख्या लेखे । त्यो व्याख्या (महाविभाषा) नामले प्रशिद्ध छ । सुन्नमा आएको यो संगीती सिद्धिने वित्तिकै अनिस्कले सबै भास्य गरे । विशिष्ट स्तुपमा जमिन तल निधान गरि दिए । सम्भव छ । यो ग्रन्थ आज पनि काश्मीरमा कहाँ एक ठाँउमा जमिन तल सुरक्षित भईरह्यो । आज सम्म यो स्तुप भेटिएको छैन । कुनै दिन खुदाई भयो भने अवश्यपनि भेटिन्छ । यो ग्रन्थले चीनी भाषामा आज पनि आफ्नो अद्वितीयताको परिचय दिइरहेका छन् । यो संगीती इसाको १०० वर्ष जति मान्न सकिन्छ । भारतमा भएको यो चौथो संगीति देखी सर्वास्तिवाद वा वैभाषिक मतको प्रभुत्व देशव्यापी भए । कनिस्कले यसलाई उत्तरी देशमा सम्राट अशोकले जस्तै आफुनै धर्मदुत मण्डल पठाएर प्रचार गरे यो ग्रन्थको मुल संस्कृत नै धर्मदुत मण्डल पठाएर प्रचार गरे । यो ग्रन्थको मूल सर्वथा विलुप्तनै भएर गए । त्यस पछि स्थविरवादको बहिक अरू निकायको संगीती अहिले सम्म भएको छैन । त्यसैले मुल स्थविरवादी परम्पराको हिसाबले यसको पहिला शिंहल देशमा भएको चतुर्थ संगीति भनेर उल्लेख गरेर संगीति परम्परालाई अगाडि बढाएर लगेका छन् । यस संगीतिलाई उल्लेख गरेको छैन ।

सम्राट कनिस्कले यो वैभाषिक निकायलाई भारतबाट बाहिर खोतन, तुर्किस्तान, चीन, कोरिया, मञ्चुरिया र जापान सम्म पुऱ्याए । यस्तै नै श्रीलंका, वर्मा, थाइलैण्ड, लाओस, मलेसिया दक्षिण पुर्वि यशियाको द्वीप समूहमा प्रचार गर्न पठाए ।

बुद्ध मुर्तिको प्रचलन बुद्धको पालामानै भएको बौद्ध परम्पराबाट विश्वास गरिराखेको छ । अंकोत्तरागमय उदयनबाट सबभन्दा पहिले ५ फिट अग्लो श्री खण्डको बुद्ध मुर्ति वत्स भन्ने देशमा बनाए । मुलसर्वास्तीवादी विनय अनुसार त्यो मुर्ति राजा विम्बिसारले बनाए । गन्धारको संग्राहलयमा बुद्धले नै बुद्ध मुर्ति देखाई रहेको एउटा शिलामय बुद्धमुर्ति पनि छन् । रेशमी मार्गको पुर्ण अध्ययन र अन्वेषणले कनिस्कको पालादेखीको बुद्धमुर्ति भएको कुरालाई खण्डन गरि सके । जस्तैकी व्यापक रूपले बुद्ध मुर्तिको प्रचार प्रसार कनिस्कको कुनै समय अघि देखी भएको कुरा मुद्रामा पनि बुद्ध मुर्ति बोड्डो (Boddo) भनेर अभिलेख गरेको प्रमाणित पनि गरि राखेको छ ।

५. महायान दर्शनको विकाश : नागार्जुन (१७५ई.)

काश्मीरको कुण्डलमा बनेको संगिति सर्वास्तिवादीहरूको भए पनि पहिले नै स्थविरवाद र महासांघिक दुईवटा हांगाको अनेक निकायहरू नभएपछि संस्कृत भाषालाई नै मुख्य गरेर बौद्ध ग्रन्थनिर्माण गरेर लगेकोले पछि यसलाई महायानको संगिति सम्भिन थाले । किनभने तृतीय संगिति पछि अर्थात् बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि करिब ४०० वर्ष पछि प्रथम शताब्दीतिर महासांघिक अन्तरगत अन्धेक अर्थात् आन्ध्र प्रदेशिय निकाय भइरहेको वैयुध्य पुर्वशैलिय अपरशैलिए, राजगिरिक सिद्धार्थ,यो ५ वटा निकायको घटनाले महायानको उत्तपत्ति भइसकेको ले यो संगिति लाई महायानको संगिति भनेर सम्भेको भयो ।

क्रमशः बुद्धधर्म स्थविरवाद र महासांघिक नामले प्रचार भएर गए । १७५ इस्वी तिर आचार्य नागार्जुनको आफ्नो सुन्यवाद आदि महायानको दार्शनिक सिद्धान्तको प्रतिपादन पछि दार्शनिक जगतमा एउटा हलचल नै गरि दिए । किनभने महायानमा आफ्नै एउटा विशेषता छ । यस्को कारणनै अनेक बोधिसत्वहरू बुद्धहरू देवी र देवताहरूको साधना भएर गए । फेरी करूणामय अवलोकीतेश्वर र मञ्जुश्रीहरूले आर्शिवाद दिए । महायानको र त्यस्को विशेषता के भने ।

१. महायान महान र विशाल छ । किनभने त्यसमा सम्पूर्ण जीव जगतको कल्याणको भावना छ ।
२. महायानमा सम्पूर्ण जीवको प्राण छ ।
३. महायानमा मूललक्ष बोधिप्राप्ति हो ।
४. महायानको आर्दश बोधिसत्व हो । कुनै प्राणीहरूलाई मिल्ने गरि कल्याण गर्न सदानै प्रयत्नशील भइरहन्छ ।
५. महायानमा भगवान बुद्धको उपाय कौशल्य प्राणीहरूलाई मिल्यो नाना प्रकारको उपदेश दिएका छन् । तै पनि उस्को सम्पूर्ण उपदेश परमार्थ अनुसार एउटै हुन्छन् ।
६. दश भूमि विधानको दर्शन
७. महायान अनुसार भगवान बुद्धले सबै प्राणीहरूको आवश्यकता पुर्ण गरि दिए । यहिनै विशेषता र सरलताको कारण महायान लोकप्रिय हुँदै आए ।

नागार्जुनको जन्म विदर्भकोएक ब्राह्मणको घरमा भएको थियो । उस्को बाल्यकालमा त्यो एक जना प्रतिभाशाली विद्यार्थी हुन् । त्यस ब्राह्मण ग्रन्थको महान अध्ययन गरेपछि उसले श्री पर्वत (नागार्जुनकोण्डा, गुण्टुर) लाई आफ्नो निवास स्थान गरे । कुनै कुनै स्थान उस्को कीर्ति फैलेर गए पछि शिद्ध स्थान भए । नागार्जुन वैद्य र रसायन शास्त्रको पनि आचार्य भइ उस्को अष्टांग हृदय अहिले सम्म

पनि तिब्बतको वैद्यहरू मध्य प्रामाणिक ग्रन्थ भइरहेको छ । यस नागार्जुन आन्धराज गौतमी पुत्र यज्ञश्री (१६६ -१९६) को समकालिन हो ।

नागार्जुनको नामले धेरै ग्रन्थ प्रशिद्ध भए परन्तु उसको वास्तविक आफ्नो कृति छ ।

१. माध्यमिककारिका २. युक्तिषष्टिका ३. प्रमाण विध्वंसन ४. उपाय कौशल्य ५. विग्रह व्यावर्तनि यिनी मध्ये माध्यमिककारिका र विग्रह व्यावर्तनि नै मुल संस्कृति छन् । अरू खोज्न सकिरहेका छैनन् ।

नागार्जुनको दार्शनिक विचार

नागार्जुनले आफ्नो विग्रह,व्यावर्तनिको ७२ वटा कारिकाको शून्यताको महात्म्य भन्ने गरिएको “जसले यो शून्यतालाई बुझ्छ उसले सबै अर्थलाई बुझ्न सक्छ । जस्ले शून्यतालाई बुझ्न सकेन उसले केही पनि जान्न र बुझ्न सक्दैन । त्यसको व्याख्यामा आचार्यले भनिएको जस्ले शून्यतालाई बुझ्छ उसले प्रतित्यसमुत्पाद पुग्नेले चार आर्यसत्यलाई बुझ्न सक्छ चार आर्यसत्य बुझ्ने वितिकै तृष्णा निरोध (निर्वाण) आदि पदार्थहरू प्राप्त हुन्छ । प्रतित्य समुत्पाद जान्नेले धर्म केहो भनेर जान्दछ । धर्मको हेतु अनि धर्मको फल बुझ्दछ क्लेश क्लेशको हेतु क्लेश वस्तु आदि सबै राम्रोसंग बुझ्दछ जस्ले यी सबै बुझ्छ, त्यो सुगति दुर्गति सबै थाहा हुन्छ । सुगति र दुर्गतिमार्ग बुझ्नेछ शून्यता भनेको नागार्जुनको अर्थ हो प्रतित्य समुत्पाद अर्थात् विश्व र उसको सारा जड चेतन वस्तु कुनै कुनै स्थिर अचल तत्व, आत्मा र द्रव्य आदि विल्कुल शून्य छ जस्तै बाह्य जगत वस्तु जगत शून्य छ चित पनि मन पनि विज्ञान बाट शून्य छ ।

असंग

असंगको जन्म पेशावारको ब्रह्मणकुलमा भएको थियो वहाँ तिन जना मध्ये जेष्ठ ब्राह्मण थिए । फेरि गान्धारको सम्राट चन्द्र गुप्तको समयमा जन्म भएको थियो । असंग ३५० ईश्वीमा अवश्य जीवमान हुन सकिन्छ ।

यस समयभन्दा नागार्जुन १७५ वर्ष पहिला भए महायान दर्शनको विकासमा पहिला धेरै बलियो प्रयत्न पेशावारको पठान दाजु भाई दुई त्यहीँ नै असंग र बसुबन्धुले गरे । असंग योगाचारको सबभन्दा प्रसिद्ध आचार्य अनि आर्य मैत्रियनाथको शिष्य हुन । परन्तु असंगको ग्रन्थले यति प्रसिद्धि प्राप्त गरेकी विद्वानहरूले गुरू मैत्रनाथको ग्रन्थलाई नै विर्सिदिए ।

यसको पाण्डित्य र अलौकिक व्यक्तित्व वहाँको ग्रन्थले नै छर्लङ्ग देखाई दिए । विज्ञानवादको प्रसिद्धि तथा प्रभुत्वको कारण आर्य असंगनै हुन । नागार्जुनको ग्रन्थ भारतीय न्याय शास्त्रको प्राचीनतम ग्रन्थ हुन । परन्तु नागार्जुनलाई असंग र बसुबन्धुसँग सम्बन्ध राख्न अहिलेसम्म उपलब्ध भएको छैन । असंगलाई वादशास्त्र (न्याय) को धेरै ज्ञान छ । यो कुरा योगाचार भूमिबाट बुझ्न सकिन्छ । असंगले आफ्ना भाई बसुबन्धुलाई वैभासिक मतले अलग गरेर योगाचार मतमा दिक्षित गरि दिए । असंगको ग्रन्थको विशेषता चीनी भाषामा गरिएको छ । अनुवादले पनि चिन्न सकिन्छ ।

बौद्ध विज्ञानवाद र असंग परस्परमा कति सम्बन्ध छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । विज्ञानवाद आफ्ना नामले भन्दा योगाचार दर्शनको नामले धेरै प्रसिद्ध छन् । फेरि योगाचार शब्दले असंगको सबभन्दा ठूलो ग्रन्थ

“योगाचार भूमि”बाट निकालेर राखेका छन् ।

असंगको ग्रन्थ

१. महायान समपरिग्रह २. प्रकरण आर्यवाचा ३ महायानोत्तर तन्त्र ४. महायान सुत्र लंकार

५. वस्तु संग्रहनी

६. बौधिसत्व पिटकवाद ७. सर्वाधिक प्रसिद्ध योगाचार भूमिशास्त्र

चीनी ग्रन्थलाई अहिलेसम्म हामीले असंगको दार्शनिक कृति भनेर चिन्न सकिन्छ ।

१. महायान सम्परिग्रहः यस ग्रन्थ महायानको सिद्धान्त संक्षेप वर्णन गरि राखेका छन् । यस ग्रन्थमा मूल संस्कृतमा भेटाउन सकिएको छैन । परन्तु यसको तीन ओटा चीनी भाषाको अनुवादमा उपलब्ध छ ।

२. प्रकरण आर्यवाचाः योगाचारको व्यवहारिक तथा नैतिक रूपमा व्याख्या यो सबै ह्वेनसांग चिनी भाषाले ११ वटा परिच्छेदमा अनुवाद गरि राखेको छ ।

३. योगाचार भूमिशास्त्र :यो कृति विज्ञानवाद दर्शनको निम्ती आधार ग्रन्थ अनुसार प्रसिद्ध छ । विज्ञानवादलाई व्यवहारिक दृष्टिले योगाचार भनेको नै (योगाचार भूमिशास्त्र) को कारणले भए । विज्ञानवादीहरूले यो सिद्धान्तको कसौटी अनुसार “योगाचार भूमिशास्त्र” लाई आफ्नो बनाए । थेरवादी कथावस्तुलाई सम्मान दृष्टिले हेरे जस्तै सर्वापिवादीहरूले ज्ञान प्रस्थान शास्त्रतिका विभाषालाई सम्मानको दृष्टिले हेर्दा विज्ञानवादीहरूले यस्ताई सम्मानको दृष्टिले हेर्छन् । यो ग्रन्थ धेरै ठूलो विशाल छ । कुनै योगाचारको साधन मार्गको प्रमाणित वृस्तृत वर्णन गरिएको छ । यसको पुरा विराट ग्रन्थ संस्कृतले राहुल संस्कृतियनको प्रयत्नले उपलब्ध भएको छ । यसको परिच्छेदको नाम भूमि छ । यो ग्रन्थ १७ वटा भूमिमा विभक्त भएको छ ।

१. विज्ञान भूमि

२. मनो भूमि

३. सवितर्क सविचार भूमि

४. अवितर्क भूमि विचार मात्र भूमि

५. अवितर्क अविचार भूमि

६. समाहिता भूमि

७. असमाहित भूमि

८. सचितका भूमि

९. अचित्तका भूमि

१०. श्रुतमयी भूमि

११. चिन्तामयी भूमि

१२. भावनामयी भूमि

१३. श्रावक भूमि

१४. प्रत्येक बुद्ध भूमि

१५. बौधिसत्व भूमि

१६. सोपधिका भूमि

१७. निरूपधिका भूमि

दार्शनिक विचार

असंग क्षणिक विचारवादी हुन् । यो विज्ञानवाद असंग भन्दा पहिले “लंकाअवतार सुत्र” संधिविमोचन सूत्र जस्तो महायान सुत्रमा भएको छ । यिनी सुत्रलाई बुद्ध वचन भनिन्छ । परन्तु धेरै जसो महायान सुत्र जस्तै यो बुद्धको उपदेशमा राखी राखेको पछिल्लो सुत्र हो । लंकाअवतार सुत्रलाई दक्षिण (सिलोन) द्वीपको पर्वत (समन्तकट?) सउपदेश दिइराखेको छ । वस्तुतः त्यसको प्रचार दक्षिणमा नभएर उत्तरको गान्धारको पर्वतसम्मभयो । बौद्धहरूको विज्ञानवाद बुद्धको “सब्बं अनिच्चं” सबै अनित्य वा क्षणिकवाद र स्थिर विज्ञानवाद जस्तै मिश्रण मात्र हो । फेरी यो मिश्रण गान्धारमा गरे जहाँ युनानीहरूको कलामा मिश्रण गान्धार मुर्तिकलाले विकाश गरे । विज्ञानवादले विज्ञानलाई नै परमार्थ तथ्य मान्ने गरिन्छ । फेरी यो पनि भनेका छन् । यो ५ इन्द्रिया ५ वटा विज्ञान ६ वटा मनोविज्ञानको अतिरिक्त एक सात वटा आलय विज्ञानलाई मान्ने गरिन्छ, यही आलय विज्ञान त्यही तंरगीत समुन्द्र हो । यसलाई तंरग जस्तै विश्वको सम्पूर्ण जड चेतन वस्तुतः प्रकट र विलिन भै रहन्छ ।

यहाँ असंगको दार्शनिक विचारलाई वाहाँले गर्नु भएको भूमि शास्त्रको आधारमा दिइरहे सम्भन्नु पर्छ, योगाचार भूमि सुसम्बद्ध ग्रन्थ हो । यसमा बुद्ध घोषको विशुद्धि मार्ग धेरै गरेर बौद्ध सदाचार तथा धर्मतत्त्वको विस्तृत प्रभाव पारीरहेको छ । असंग आफ्नो समकालीन अनुरूपमा बुद्धको कुनै एउटा गाथालाई आधार गरेर आफ्नो ग्रन्थ लेख्न गाथार्थ प्रविचय मात्रा १७८ गाथाहरू थेरवाद, महायान दुईवटै पिटक एउटै ठाँउमा राखेको छ । बुद्धघोषले जस्तो असंगले शूत्रको भाष्य शैलीलाई यति बढि

अनुकरण गरिएको छ, पढ्दाखेरि भ्रम हुनसक्छ । अभिसंस्कृत संस्कृतको समय नभइ पिटकको समयको कुनै पुस्तकलाई संस्कृत शब्दान्तरकोरूपले पढेर बुद्ध घोषले आफ्नो ग्रन्थलाई पाली भाषाले लेखेका छन् । त्यस समय वसुबन्धु र काली दास कालीन संस्कृत भएको थिएन । त्यसैले बुद्ध घोषले पाली भाषा शैलीको अनुकरण गर्न बाध्य भए । परन्तु असंगलाई यस्तो कुनै बाध्यता छैन । त्यो आफ्ना कृतिलाई बुद्धको नामले प्रकट गर्ने इच्छा नै हो । जस्तै पनि वहाँले किन यस्तो शैलीलाई स्वीकार गरेकी कुनै कुनै कुरालाई संक्षेपमा भन्न सकिन्न । सम्भव छ शुत्रको शैली बुझ्न आफ्नो पाठकहरूको निम्ती सजिलो गर्ने विचारले यस्तो गरेर गर्नु भयो होला ।

७) वसुबन्धु (३५० ई.)

वसुबन्धुको जन्म पनि गान्धारको पेशावर नगरमा एक कौशिक गोत्रिय ब्रह्मण कुलमा जन्म भयो । यिनीहरूको तीन जना दाजुभाई छन् वसुबन्धुको भाईको नाम असंगविरिञ्चिवत्स हुन । गान्धारमा एक समय सर्वास्तिवादको धेरै नै प्रचार भएको समय रहेछ । त्यसैले त्यो शिक्षाको निम्ती काश्मीरमा गए । त्यही विभाषा शास्त्रको भित्र अध्ययन गरे । जवान अवस्थामा त्यही नै विशेष रूपले वस्ने गरे शास्त्रार्थ जस्तै नै वहाँ धेरै कुशल बुद्धमित्रलाई शास्त्रार्थमा हराई दिए । वसुबन्धु त्यो समय त्यहाँ नभएको रहेछ । गुरूको पराजयको कुरा सुनेर वसुबन्धुले विन्ध्यवासीलाई शास्त्रार्थको निम्ति अधिकार दिए । परन्तु वहाँ अगाडी नै सांख्याचार्य यस लोक छोडेर परलोक भएर गइ सकेका थिए । त्यसपछि वहाँले आफ्ना गुरूलाई शास्त्रार्थमा हराइदिने संग शास्त्रार्थ गर्न नपाएर विन्ध्यवासीको सांख्यसप्ततीको खण्डन गरेर “परमार्थ सप्तति” ग्रन्थ रचना गरे । यस ग्रन्थको उल्लेख तत्वसंग्रहको टीकाकार आचार्य कमलशीलले राम्ररी आदरपूर्वक गरेको छ ।

सर्वास्तिवादको इतिहासले ईशाको चार सताब्दी सुवर्ण युग भनेर मान्ने गरिन्छ । किन भने यहि युगमा दुई ठुला ठुला आचार्यहरूले प्रमाणिक ग्रन्थहरू रचना गरेर यो सम्प्रदायमा प्रभावलाई अगि बढाए । यीनी मध्ये एकजना वसुबन्धु हुन् । वसुबन्धुको प्रतिभा र पाण्डित्य अलौकिक भइरह्यो । फेरी वहाँको ग्रन्थ उच्चकोटीको भइराख्यो । यही कारणले गरेर वसुबन्धुको गणना बौद्ध मतमा प्रकाण्ड दार्शनिकको नामले चलाए । वसुबन्धु समुद्रगुप्तको छोरा चार शताब्दीको उत्तरार्धतिर भएको थियो । वसुबन्धुले आफ्नो अभिधर्म कोष लेखेर बुद्धधर्मको प्रचार प्रसार तिब्बत, चीन, जापान तथा मंगोलिया, आदि देशसम्म कुनै काम गरेको हो यो धार्मिक इतिहासमा एउटा कौतुहलपूर्ण घटना हो । चीनी भाषाको त्रिपिटकमा वहाँको ३६ वटा ग्रन्थको उल्लेख गरिएको छ ।

वहाँको ग्रन्थ मध्ये निम्न ग्रन्थ विशेषता उल्लेखनिय छ ।

परमार्थ सप्तति - विन्ध्यवासी रचित सांख्यासप्ततिको खण्डन

तर्कशास्त्र - यो ग्रन्थ चीनी भाषामा परमार्थ ५५० ई. स.मा अनुवाद गरेका छन् ।

वाद विधि -न्याय विषयमा एउटा ग्रन्थ यस्को व्याख्या शान्त रक्षितले (७४०-८४०) मा लेखेका थिए ।

अभिधर्म कोष : वसुबन्धुको सर्वश्रेष्ठ र महत्वपूर्ण ग्रन्थ यि नै हुन् । यस अभिधर्मको समस्त तत्व संक्षेपले वर्णन गरीएको छ । वैभाषिक मतको यो सर्वस्व हो । विभाषाको रचना हुने वित्तिकै काश्मीरमा वैभाषिकहरूको प्रधानता सर्वमान्य भए । त्यही मतलाई आधार मानेर यो ग्रन्थको निर्माण भएको हो । सर्वास्तिवादीहरूको अभिधर्म नै यस्को प्रधान आश्रय हो, त्यै पनि आफ्नो व्यापकताको कारणले यो कोष बुद्धधर्मको सर्वमतको मान्य र प्रमाण भए । यथार्थ अभिधर्म कोष एउटा ग्रन्थ भएर पनि स्वयं एउटा पुस्तक माला हो । यस्को एउटा एउटा अंशलाई लिएर टिका टिप्पणी लेखे तथा खण्डन मण्डनको परम्परा अगाडी बढे तर राम्ररी व्याख्या विना यो ग्रन्थ बुझ्न सकिन्न ।

जीवनको अन्तिम समय आफ्नो दाजु आर्य असंगको संसर्गमा आएर वसुबन्धुले योगाचार मतलाई ग्रहण गरि लिए । अनि आफ्नो पूर्व जीवनमा लेखेको महायानको निन्दालाई सम्भरेर उसलाई

वेस्सरी ग्लानी भए । परन्तु आर्य असंगले सम्भाएपछि उस्ले महायान सम्प्रदायको सेवा गर्ने भार लिएर पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थहरू रचना गरेर विज्ञानवादको भण्डारलाई भराई दिए ।

वहाँको महायान सम्बन्धि ग्रन्थहरू यिनी हुन ।

सद्धर्म-पुण्डरिक टिका- ५०८ ई. देखी ५३५ ई. बीचमा चीनी भाषाले अनुदित ।

महापरिनिर्वाण सूत्रको टीका- चीनी अनुवाद

बज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिताको टिका - यसको अनुवाद ३८६ ई. देखि ५३४ ई.को बीच चीनी भाषाबाट अनुदित **विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-** यो विज्ञानवादको सर्व श्रेष्ठ दार्शनिक व्याख्या हो ।

वसुबन्धु बौद्ध जगतको प्रमुख दार्शनिकहरू मध्ये एक हो । वसुबन्धुको जति मौलिक ग्रन्थ कालले खाइदिए । वसुबन्धुले अभिधर्म कोषको धेरै प्रौढ ग्रन्थ भईरहे । वसुबन्धुले अभिधर्मकोषको विस्तृत भास्य लेखेका हुन् । कुनै सौभाग्यले प्रकाशित भइसकेको छ । वसुबन्धु मध्यकालिन न्याय शास्त्रको जनक दिग्नागको गुरु हो ।

दाजु असंग योगाचार भूमि उत्तर तन्त्र जस्तो ग्रन्थ लेखी विज्ञानवादको समर्थन गर्‍यो भने भाई चाहिँ वसुबन्धुको प्रतिभा भन्दापनि बहुमुखी भइरह्यो । एकातिरबाट वैभाषिक सम्मत तथा बुद्धको दर्शन धेरै नै मिल्ने भएकोले आफ्नो सर्वोत्तम ग्रन्थ अभिधर्म कोष तथा उस्को ठुलो भाष्य लेखे । विज्ञानवादको सम्बन्धमा विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि विंसिका (न्यीगु २० कारका) त्रिंशिका (स्वीगू कारीका) लेखेर आफ्नो दाजुको कामलाई भन्नु सुव्यवस्थीत रूपले दार्शनिकहरूको अगाडी प्रस्तुत गरीदिए । तिन वटा अर्को काम हो न्यायग्रन्थ लेखेर भारतिय न्याय शास्त्रलाई नागार्जुनको तिक्ष्ण दृष्टि प्राप्त भएको प्रेरणालाई भन्नु बढि नियमबद्ध गरीदिए । अझ सबभन्दा ठुलो कुरा भारतिय मध्य युगको न्यायको जनक दिग्नाग जस्तो शिष्यलाई आफुले सिकाई त्यसबेलासम्म गरिरहेको प्रयत्नलाई एउटा ठूलो प्रवहाको रूपमा अगाडी बढाउन तयार गरी दिएको हो । ह्वेनसांगले विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिको चीनी अनुवाद गरे । कुनै कुनै आज उपलब्ध छन् । राहुल सांकृत्यायनले यो ग्रन्थको कुनै अंश चीनी भाषाको सस्कृतमा अनुवाद गरेका छन् ।

द. दिग्नाग (४२५ ईश्वी.)

वसुबन्धुलाई जस्तै दिग्नागलाई पनि छोडेर अगाडी बढ्नु हुदैन किन भने धर्मकीर्तिको प्रमाण वार्तिक वस्तुत आचार्य दिग्नागको प्रधान ग्रन्थ प्रमाण समुच्चयको व्याख्या हो । यसरी धर्मकीर्ति आफ्नो मौलिक दृष्टिलाई जति ठाँउमा दिग्नागसंग मतभेद गरेर प्रकट भएका थिए ।

(दिग्नागको विषय हेर्नपरे पुरातत्व निबन्धवलि पृष्ठ २१४- १५ हेर्नु पर्छ ।)

दिग्नाग ४२५ ई. वसुबन्धुको शिष्य हुन् । यो तिब्बतको परम्परालाई चिन्न सकिन्छ । दिग्नागको समय वसुबन्धु र कालीदासको बिचमा हुन सक्छ । यसरी उसलाई ४२५ ई. को मात्र मान्न सकिन्छ । न्याय मुखको अतिरिक्त दिग्नागको मुख्यग्रन्थ प्रमाण समुच्चय हुन् । यो केवल तिब्बतिभाषामा मात्र छन् । त्यहि भाषामा प्रमाण समुच्चयको महावैयाकरणले कारिकावितरण पजिका न्यायको कर्ता जीतेन्द्र बुद्धि ७०० ई. को टिका पनि छन् ।

दिग्नागको जन्म तमिल प्रदेशको काञ्ची कजीवरम्मा को सतिक सिंहवक्र भन्ने गाँउमा एक ब्राह्मण कुलमा जन्म भए । जवान भएपछि त्यो वात्सीयपुत्रीय बौद्ध सम्प्रदायको भिक्षु नागदत्तको सम्पर्कमा आएर भिक्षुभए । कुनै समय पछि आफ्ना गुरुसंग आएर पुद्गलिक (आत्मा)को बारेमा मतभेद भए । अनि उस्ले आफ्नो मठ छोडेर उत्तर भारतमा आएर आचार्य वसुबन्धुको शिष्यहरूकहाँ आएर मिल्न आए । अनि उस्ले न्याय शास्त्रलाई विशेष रूपले अध्ययन गरे । निमन्त्रणा आएपछि नालन्दा विहारमा

गएर सुदर्ज नाम भएका ब्राह्मण तार्किकलाई सास्त्रार्थमा हराइदिए । सास्त्रार्थ गर्न उडीसा महाराष्ट्रमा धेरै भ्रमण गर्दै उडिसामा नै बस्ने भए । दिग्नाग तन्त्रमन्त्रको पनि विशेषज्ञ भएका थिए ।

तिब्बतिय इतिहासकार लामा तारानाथले वहाँको विषयमा लेखेका छन् । उडिसाको राजाको अर्थ सचिव भद्रपालीलाई दिग्नागले बुद्ध धर्ममा दिक्षित गरि दिएका थिए । यसरी बुद्धधर्मको निम्ती सबै शक्ति प्रयोग गरेर दिग्नागले धर्मको अनुपम सेवा गरे । यसरी अध्ययन र शास्त्रार्थ प्रतिद्वन्द्विहरूलाई हराई (दिग विजय) गरी सके पछि न्यायको कुनै मात्रामा परन्तु गम्भिर ग्रन्थहरू लेख्ने बढी समय प्रयोग गरे । वहाँको ग्रन्थ यसरी छन् ।

१. प्रमाण समुच्चय : यो दिग्नागको सबै भन्दा महत्वपूर्ण ग्रन्थ हुन् । यो संस्कृतमा अनुस्टुप छन्दमा लेखिएको छ । यस्को मुल संस्कृत अहिले सम्म भेटाउन सकेको छैन । राहुल संस्कृतियन ज्यूको चौथो पटक तिब्बत यात्रा गर्दा खेरी यो ग्रन्थ खोज्न धेरै परिश्रम गर्दा पनि भेटाउन सकिएन । हेमवर्ग नाम भएका एक भारतिय पण्डित एक तिब्बतिय विद्वानको सहयोगले यो ग्रन्थको तिब्बतिय भाषाले अनुवाद गरीएको छ । यस ग्रन्थमा ६ परिच्छेद छन् । यस्मा न्याय सास्त्रको सबै सिद्धान्तको विशद प्रतिपादन गरिएको छ । यी श्लोकहरू कारिकाहरूको संख्या यस प्रकार छ ।

विषय	श्लोक गन्ती
१. प्रत्यक्ष परिक्षा	४८
२. स्वार्थानुमान परिक्षा	५१
३. परिथार्थानुमान परिक्षा	५०
४. दृष्टान्त परिक्षा	२१
५. अमोह परिक्षा	५२
६. जाति परिक्षा	२५

प्रमाण समुच्चयको प्रथम श्लोकमा दिग्नागले ग्रन्थ लेख्ने प्रयोजन यसरी लेखेका छन् ।

२. प्रमाण समुच्चय वृत्ति : यो पहिला पहिलाको ग्रन्थको व्याख्या हुन् । यस्को पनि संस्कृत मुल खोज गर्न सकेको छैन ।

३. न्याय प्रवेश : आचार्य दिग्नागको यहि एउटा ग्रन्थमूल संस्कृतमा उपलब्ध भएको छ ।

४. हेतुचक्रडमरू : यो ग्रन्थको अर्को नाम हेतुचक्र निर्णय हो । यसमा सबै प्रकारको हेतुको वर्णन छ ।

५. प्रमाणशास्त्र न्यायप्रवेश : यसको अनुवाद तिब्बतियन र चीनी भाषामा छन् ।

६. आलम्बन परिक्षा :

७. आलम्बन परिक्षा वृत्ति :

८. त्रिकाल परिक्षा : यसको पनि संस्कृत मूल खोजीगर्न सकेको छैन । यसरी बौद्ध न्यायलाई सुब्यवस्थित गर्नमा दिग्नागको ठूलो देन छ । दिग्नागले आफ्नो ग्रन्थमा अर्को दर्शन र वात्स्ययनको न्याय शास्त्रलाई तेति तर्क संगत आलोचना गरिएको थियो । पाशुपताचार्य, उद्योतकर, भारद्वाज, केवल, उकिया, उत्तर दिन वात्स्यायनको भाषालाई लिएर न्यायवार्तिक लेखे मिमांसक मूर्धान्य कुमाररिल भट्टको दिग्नागको उक्तिलाई विस्तारपूर्वक “श्लोकवार्तिक” लेखेर खण्डन गरे । यसरी ब्राह्मण दार्शनिकहरूले गरेको प्रचण्ड आक्रमणलाई हेर्दाखेरी हामीहरूले दिग्नागको अलौकिक महत्तालाई राम्ररी बुझ्न सकिन्छ । दिग्नाग बौद्ध न्यायको विद्वान प्रतिस्थापक थिए । कसैले विज्ञानवादको समर्थनको निम्ति अभिनय सिद्धान्तको उद्भावना गरेर बौद्ध न्यायलाई स्वतन्त्ररूपले प्रतिशन्धि गरे ।

९. आचार्य धर्मकीर्ति

भारतका प्रचीन बौद्ध दार्शनिकहरूमा प्राचार्य धर्मकीर्ति पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । वहाँको जन्म दक्षिण भारतको चोल देशको त्रिमलय नामक शहरमा, एक ब्राह्मण परिवारको घरमा भएको थियो । वहाँको पिता, रोरूनन्द वैदिक धर्मका श्रनुयायी थिए । भ्रतः बालक धर्मकीर्तिले पनि बाल्यकालदेखि नै वैदिक धर्मको शिक्षा हासिल गर्दै जानुभएको थियो ।

बाल्यकालदेखि नै निकै प्रतिभाशाली देखिन भएका धर्मकीर्तिले ब्राह्मणसाहित्यका भनेकौ शास्त्र (वेद, वेदान्त आदि) निकै अध्ययन गर्नुभएको थियो । त्यसबेला बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसार पनि जोडदार रूपमा भइरहेको थियो । धर्मकीर्तिले जब बौद्ध सिद्धान्तको बारेमा केही ज्ञान हासिल गर्नुभयो तब वहाँ आफ्नो स्वतन्त्र बुद्धि बौद्ध सिद्धान्तमा धार्मिक अनुकूल देखिन आएको कारण वहाँ बौद्ध विचारधाराबाट प्रभावित हुदै जानुभयो जसको कारण वहाँलाई ब्राह्मण समुदायबाट निष्काशन समेत गरियो तर वहाँले कुनै विस्मात लिनु भएन ।

वहाँ बुद्ध धर्म सम्बन्धी अधिक शिक्षा हासिल गर्न त्यसबेलाको प्रमुख शिक्षणालय नालन्दा जानुभयो जहाँको संघमा स्थवीर (कुलपति) अचार्य धर्मपालको शिष्य भई भिक्षु संघमा समेत प्रवेश हुनुभयो धर्मकीर्तिले सारा त्रिपिटक शुरुदेखि अन्तसम्म अध्ययन मनन गर्दै जानुभयो साथै प्रत्येक दिन ५०० वटा विभिन्न सूत्र एवं मन्त्रहरूबारे पनि अध्ययन मनन गर्दै जानुभयो ।

धर्मकीर्ति त्रिपिटक साहित्यको अध्ययनबाट मात्र सन्तोष हुनु भएन कि वहाँले न्यायशास्त्र सम्बन्धी विशेष रूचि राखे न्यायाशास्त्रका प्रमुख आचार्य दिङ्गनाग (४२५ ई.) का शिष्यत्वमा रहनुभएका आचार्य ईश्वरसेनसित वहाँ -आचार्य दिङ्गनाग) कै प्रमाणसमुच्चय ग्रन्थ अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

भनिन्छ, धर्मकीर्तिले जब आचार्य ईश्वरसेनसित पहिलोपटक प्रमाणसमुच्चय ग्रन्थ अध्ययन गर्नुभएको थियो वहाँले गुरु (ईश्वरसेन) को बराबरीमा अर्थ बुझेको थियो । दोस्रो पटकको अध्ययनको बेला जब वहाँले आचार्यको सामु त्यसको अर्थ लगाई सुनाए तब आचार्यले वहाँलाई श्याबाशीका साथ दिङ्गनागको बराबरी सम्झेका थिए । तेस्रो पटकको अध्ययनपछि वहाँले प्रमाणसमुच्चयमा गलति-त्रुटीहरू देखिन थाले जसबाट वहाँले आचार्यको आदेशानुसार त्यसको टीका लेख्नुको सट्टा त्यस सम्बन्धमा एक अलग्गै बृहत् ग्रन्थको रचना गर्नु भएको थियो, त्यस ग्रन्थको नाम हो प्रमाणवार्तिक ।

यसै प्रमाणवार्तिक को एउटा सुप्रसिद्ध श्लोक -

वेद प्रामाण्यं कस्यचित् कर्तृवादः स्नाने धर्मेच्छा जातिवादात्पः । सन्तापारम्भः पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञानां पञ्चलिङ्गानि जाड्ये ।

अर्थ : वेद (ग्रन्थ)लाई प्रमाण मान्नु, संसार (सृष्टि) का कर्ता ईश्वर मान्नु, स्नान गरेर धर्मको इच्छा गर्नु । जातिवादको घमण्ड गर्नु र पापनाशको निमित्त शरीरलाई कष्ट दिनु यी पाँच वटा कार्यहरू ध्वस्त बुद्धिहुनेहरूको लक्षण हो ।

आचार्य धर्मकीर्तिले आफ्नो समस्त जीवन नालन्दामा अध्यापनकार्य, ग्रन्थलेखन एवं शास्त्रार्थमा बिताउनुभएको थियो ।

आचार्य धर्मकीर्तिले ब्राह्मणधर्मका पुनरुद्धारक एवं बौद्धमतका प्रखर विरोधी कुमारिल र शङ्कराचार्यसित पनि शास्त्रार्थ गर्नुभएको थियो । वास्तमा धर्मकीर्तिले वैदिक धर्म दर्शनको गहन अध्ययन गर्नको निमित्त आफ्नो भेष बदली कुमारिलका हजारौं दास दासीहरू मध्ये पचासौं दास दासीहरूको हेरचाहको जिम्मा आफूले लिई कुमारिल र वहाँको पत्नीलाई खुशी तुल्याई शिष्यत्व ग्रहण गरी वहाँ (कुमारिल) को दर्शन गम्भीररूपमा अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

पछि कुमारिलसित नै आचार्य धर्मकीर्तिले शास्त्रार्थ गर्नुभएको थियो जुन शास्त्रार्थको बेला कुमारिलले आपना ५०० शिष्यहरू पनि साथ लिएर आएका थिए । काकागुहा नामक नगरमा राजा द्रुमरिपुको सामुमा भएको त्यस शास्त्रार्थ गर्नु अगाडि कुमारिलले राजाको अगाडि प्रतिक्षा गरेको थियो कि यदि म यस शास्त्रार्थमा जिते धर्मकीर्तिले आत्महत्या गर्नुपर्नेछ यदि धर्मकीर्ति जिते म पनि स्वयम् आत्महत्या गर्छु । आचार्य धर्मकीर्तिले जवाफ दिए कि यदि कुमारिल जिते म वैदिक धर्मको अनुसरण गर्ने, आत्महत्या गर्ने आदि जे गर्नुपर्ने हो राजाको आज्ञानुरूप गर्छु, यदि म जिते कुमारिलले आत्महत्या नगरी बुद्ध धर्मको अनुसरण गर्नुपर्छ ।

वहाँहरूका बीच शास्त्रार्थ भयो । कुमारिलको प्रत्येक सिद्धान्तलाई आचार्य धर्मकीर्तिले सयौ तर्कहरूको आधारमा नष्ट गरी उनलाई पराजित गर्न सफल भए जसबाट कुमारिल एवं वहाँका ५०० अनुयायीहरू पनि बुद्ध धर्मको अनुसरण गरी प्रव्रजित समेत भए । यसै अवसरमा आचार्य धर्मकीर्तिले विन्ध्याचलका ग्रन्थ केही प्रतिद्वन्द्वि (विरोधी) हरूलाई पनि शास्त्रार्थ गरी पराजित गर्न सफल हुनुभएको थियो । तिनीहरूमा विशेषतः निग्रन्थ राहुव्रती, कुमारानन्द ब्राह्मण, कानादारोरू एवं अन्य केही वैदिक तार्किक आचार्यहरू थिए ।

आचार्य धर्मकीर्तिले शङ्कराचार्यसित शास्त्रार्थ नालन्दामा गर्नुभएको थियो । शास्त्रार्थको बेला स्थानीय राजा प्रद्योतले निर्णायक मण्डलमा आफू सहित केही प्रमुख वैदिक आचार्यहरू र बौद्धआचार्यहरू पनि समावेश गराएका थिए । शङ्कराचार्य निर्णय दियो -

यदि म जिते तिमि (धर्मकीर्ति) र तिम्रा सम्पूर्ण अनुयायीहरू या त गङ्गा नदीमा डुबी आत्महत्या गर्नुपर्छ या त वैदिक धर्ममा आउनुपर्छ, यदि तिमि जिते हामी आफ्ना गङ्गा नदीमा हामफाली आत्महत्या गर्नेछौं ।

शास्त्रार्थमा शङ्कराचार्यको पराजय भयो, उनले आत्महत्या गर्न जानमा तयार गर्न लागे । आचार्य धर्मकीर्तिले उनलाई रोक्न निकै कोशिश गरे तर उनले ध्यान (वास्ता) दिएनन् । वैदिक (हिन्दू) धर्मका गुरुवर त होनि । तिनीहरूको त कच नै थियो

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावः ॥

अर्थ : राम्ररी आचरण गरिएको धर्मभन्दा गुणहीन आपनै धर्म उत्तम छ , आफ्नो धर्मको आचरण गर्दै मर्नु परे पनि श्रेय छ परन्तु परधर्म भयकारक छुन्छ ।

कुमारिल र शङ्कराचार्यको अतिरिक्त मगन्ध र मथुराका दुइजना तरुण ब्राह्मणहरू पनि आचार्य धर्मकीर्तिसित शास्त्रार्थ गर्न आएका थिए । पूर्ण र पूर्णभद्र नाम गरेका ती ब्राह्मण तरुणहरूले शास्त्रार्थमा पराजित भइसकेपछि आचार्य धर्मकीर्तिको धर्म अनुसरण गर्दै लगे । तिनीहरूले पछि आ आपनो देशमा फर्की बुद्ध धर्म प्रचार प्रसारको निमित्त पचासो धर्मचारक संस्थाहरू स्थापना गर्दै लगे ।

यसरी धेरै वर्षसम्म नालन्दामा रही अध्यापनको साथसाथै शास्त्रार्थमा बिताइसकेपछि आचार्य धर्मकीर्ति तन्त्र मन्त्रको अभ्यासको निमित्त आवासीयरूपमा मगध देशको मातङ्गा नामक जङ्गलमा रहन जानुभयो । त्यहाँ केही वर्ष बिताइसकेपछि वहाँ विन्ध्याचल आउनुभयो जहाँ राजा उल्फुल्लापुष्पको दरवार थियो । ती राजा ३ लाख ग्राम एवं नगरका अधिपति थिए जो निकै सुसम्पन्न थिए । ती राजाले वहाँसित तिमि को हौ ? भनी सोध्नुभएको थियो जसको जवाफ वहाँले यसरी दिनुभयो -

राजाले बुझिहाले, वहाँ आचार्य धर्मकीर्ति हुनुहुन्छ, अतः वहाँले आचार्य निमित्त कयौं विहारहरू निर्माण गरिदिए । तीनै विहारहरूमा रही आचार्य धर्मकीर्तिले न्यायसम्बन्धी ७ वाट) अन्तर्गतका टीकाहरू गरी जम्मा ६ वटा ग्रन्थ लेख्नुभएको थियो जुन निम्न प्रकारका छन् -

ग्रन्थ नाम ग्रन्थ परिणाम (श्लोकहरूमा) गद्य वा पद्य

१)	प्रमाणवार्तिक	१४५४ १/२	श्लोक	पद्य
२)	प्रमाणविनिश्चय	१३४०	श्लोक	गद्य पद्य
३)	न्यायविन्दु	१७७	श्लोक	गद्य
४)	हेतुविन्दु	४४४	श्लोक	गद्य
५)	संबंध परीक्षा	२९	श्लोक	पद्य
६)	वाद न्याय	७९८	श्लोक	गद्य पद्य
७)	सन्तान्तर सिद्धि	७२	श्लोक	पद्य

४३१४ १/२

टीकाहरू : -

१/८)	वृत्ति	प्रमाणवार्तिकको १ परिच्छेद सम्बन्धमा	३५००	गद्य
२/९)	वृत्ति	संबंध परीक्षा सम्बन्धमा	१४७	गद्य

३६४७

यसरी आचार्य धर्मकीर्तिले मूल ग्रन्थहरू र टीकाहरूमा गरी जम्मा ७९६१ १/२ श्लोकहरूको रचना गर्नुभएको थियो । वहाँका ग्रन्थहरू कति महत्वपूर्ण छन्, त्यो वहाँको प्रत्येक ग्रन्थहरू कति महत्वपूर्ण छन्, त्यो वहाँको प्रत्येक ग्रन्थहरूको टीकामाथि टीका, टिप्पणीमाथि टिप्पणी तयार हुँदै गएकोबाट स्पष्ट हुन आउँछ ।

वहाँको ७ प्रमुख ग्रन्थहरूको टीकामाथि टीका लेख्दै जानेहरूको नामावली यसप्रकार छन्

१) देवेन्द्रबुद्धि	२) शाक्यबुद्धि	३) प्रज्ञाकर गुप्त	४) जयानन्त
५) यमारि	६) रविगुप्त	७) मनोरथनन्दी	८) धर्मकीर्ति
९) नन्द	१०) कर्णकगोमी		

२) प्रमाण विनिश्चय:-

१) धर्मोत्तर	२) ज्ञानश्र
--------------	-------------

३) न्यायविन्दु:-

१) विनीतदेव	२) धर्मोत्तर	३) दुर्वेकमित्त	४) कमलशील
-------------	--------------	-----------------	-----------

४) हेतुविन्दु : -

संबंध परीक्षा : -

१) धर्मकीर्ति	२) विनीतदेव	३) शङ्करानन्द
---------------	-------------	---------------

६) वादन्याय :-

१) विनीतदेव	२) शान्तरक्षित
-------------	----------------

सन्तानान्तर - सिद्धि : - १) विनीतदेव

टीकाकारहरूको नामको साथै आचार्य धर्मकीर्तिका शिष्य परम्परालाई पनि एकपटक याद गरौं -

६०० ई.	धर्मकीर्ति
६५० ई.	देवेन्द्रबुद्धि
६७५ ई.	शाक्यबुद्धि
७०१ ई.	जिनेन्द्रबुद्धि - प्रज्ञाकरगुप्त - धर्मकरदत्त - कल्याणरक्षित
७२५ ई.	ज्ञानश्री रविगुप्त धर्मोत्तर
७५० ई.	यमारि
७७५ ई.	विनीतदेव
८०० ई.	शङ्करानन्द
११५० ई.	शाक्यश्री भद्र (सन् ११२७ - १२२५)

शङ्करानन्दपश्चात् एकैचोटि बंक् पण्डितको उल्लेख गरिएको छ ।

यसको तात्पर्य बीच (३०० सय वर्ष) को समयमा रहेका अप्रधान व्यक्तिहरू हुनाको कारण परम्पराले छोडिदियो । बंक् पण्डितपछि शाक्यश्री भद्रको आगमन भएको छ । वहाँ विक्रमशीला महाविहार (महाविद्यालय) का अन्तिम प्रधान आचार्य (कुलपति) हुनुहुन्छ ।

धर्मकीर्तिको दर्शन

धर्मकीर्तिको प्रमाण न्याय शास्त्र मात्रै ७ वटा ग्रन्थ लेखे अनि यस दर्शनको बारे जातिसमम भन्नु पर्ने हो । त्यसलाई यहि प्रमाण शास्त्रीय ग्रन्थमा भनिएको छ । यहि ७ वटा ग्रन्थमा प्रमाणवार्तिक, प्रमाणविनिश्चय , हेतु विन्दु र न्याय विन्धुको प्रतिपद्य विषय एक हुन् । त्यसमा सबभन्दा र संक्षेपले धैरे विषय प्रकाश गर्ने ग्रन्थ प्रमाण वार्तिक हुन् न्याय आचार्य अक्षपादको १८ वटा विग्रह स्थानको ठुलो ठुलो सुचिलाई काम नलागेको भनि उस्लाई आधारश्लोकले भनेका छ ।

“असाधनागवचन अदोषोद्भावनं छयो”

अर्थ: निग्रह (पराजय) स्थान हुन् । वादको निम्ती असाधन कुरा कथावत (प्रतिवादीको)दोष लाई नसमात्ने ।

“संबंधपरिभाषा”: २९ औं कारिकाको ७२ सूत्रमा धर्मकीर्तिले क्षणिकबाद अनुसार कर्म कारण सम्बन्ध कसरी मान्ने भनी यस्मा भनिएको छ । यो विषय प्रमाणवार्तिकमा पनि रहेको छ ।

“सत्तानन्तरसिद्धिया”: को ७२ औं सूत्रमा धर्मकीर्तिले पहिला आफ्नो मन विज्ञान जसरी मिलेर दृष्यजगतलाई विज्ञानबाद अनुसार बाहिर प्रकट गरिन्छ । विज्ञानबादको चर्चा प्रमाणवार्तिकमा पनि गरिएको छ । धर्मकीर्तिको दर्शनलाई बुझ्न प्रमाणवार्तिक नै प्याप्त छ ।

धर्मकीर्ति दिग्गनाग जस्तै असंगको योगाचार विज्ञानबाद दार्शनिक सम्प्रदायलाई मान्ने गरिन्छ । परन्तु धर्मकीर्ति शुद्ध योगाचार होइन । बरू सौतान्त्रिक योगाचारी भनिन्छ । सौतान्त्रिकले बाह्य जगतको सत्तालाई अनुमानगम्य अनुसार मूल सत्य मान्ने गर्थ्यो भने योगाचारीले केवल विज्ञान चित्त मनलाई मात्र मान्ने गर्छ ।

धर्मकीर्तिको क्षणिक अथवा विच्छिन्न प्रवाह रूपले भौतिक जगतको वास्तविकतालाई सिधा अस्विकार गर्ने मन आएन । यदि आफ्नो तर्क ठाउँ ठाउँमा प्रयोग गरिरहेको भौतिक तत्वको वास्तविकतालाई भिन्दै स्वीकार गर्नाले धर्मको मूहार नै खस्ने जस्तै अनि त्यो सिधा नै भौतिकवादी हुने

यसरी यो सौतान्त्रिक नै भए पनि असलाई विज्ञानवादी भई बस्ने आवश्यकता भइरह्यो । त्यसैले धर्मकीर्ति सौतान्त्रिक योगाचारी भएको हो ।

त्यसबेलाको सामाजिक परिस्थिति

यहाँ दर्शनको पछि अलि सामाजिक परिस्थितिलाई पनि हेर्नु पर्छ । किनभने दर्शनपछि आफुलाई माथीसम्म पनि त्यो दर्शन यहि शरीरबाट उत्पन्न भएको हो । वसुबन्धु देखी धर्मकीर्ति सम्मको समय (४०० ६०० ई) भारतियको समय हो । यस दर्शन कला साहित्यको महान युगको सारा भव्यता मनुष्यहरूको पशुवत परतन्त्रको र हृदयहिन दासतामा आधारित भइरह्यो । दार्शनिक दृष्टि जस्तो सुकै क्रान्तीकारी विचारक भएपनि आफ्नो विचार सम्बन्धि क्रान्तीलाई उस्को सिमाभित्र राखी राख्नुपर्छ । अनि बाहिर आउने वित्तिकै शासक वर्गको क्रूरतामा परेर सिधै राजदण्डको रूपमा, उस्को कृपाले वञ्चितको रूपमा भोग गर्ने गरिन्छ । त्यस समयमा शान्ति र व्यावस्थाको हात पहिलाभन्दा धेरै लामो छ । जबकी वचनबाट धार्मिक सहानुभुति कुनै अलि सहायक हुन् सक्छ ।

धर्मकीर्ति नालान्दको रत्न हो । वहाँलाई गाँउ नगर सम्म ठुलठुलो दान दिने दाताहरू थिए ।

धर्मकीर्तिले आफ्नो ग्रन्थ प्रमाणवार्तिकमा आफ्नो दार्शनिक सिद्धन्तको समर्थन र प्रतिपादन मात्र होइन । वहाँले आफ्नो समयमा हिन्दु दार्शनिक प्रगतिको आलोचना पनि गरेका छन् । कुनै दार्शनिकहरूको ग्रन्थ अगाडी राखेर वहाँले आलोचना गरेका छन् । यस मध्य उद्योगकर र कुमारिल जस्ताहरू प्रमुख ब्राह्मण दार्शनिकहरू पनि हुन् । वहाँले आलोचना गरेर खण्डन गरेको विषय यिनै हुन् ।

१. नित्यवाद आत्मवाद र इश्वरवादको खण्डन

२. न्याय वैशेषिकको खण्डन

३. सांख्य दर्शनको खण्डन

४. मिमासाको खण्डन

५. अहेतुक वादको खण्डन

६. जैन अनेकान्तवादको खण्डन

Dhamma.Digital

“पञ्चा नरानं रतनं”

महामंगल

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, चतुर्थ पत्र)

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

Dhamma.Digital

लेखक

भिक्षु सुदर्शन महास्थविर

असेवना च बालानं -मूर्ख (बालजनसंगत) को संगत नगर्ने

बालको अर्थ बच्चा केही थाहा नभएको नबुझेको अज्ञानी बालमूर्ख हो । बच्चाले आगोले पोल्छ भनेर थाहा नभएकोले आगोलाई पक्रन जान्छ । अज्ञानताको कारणले उसलाई आगोले पोल्छ । मूर्ख मानिसले सम्यक ज्ञान थाहा नभएर पापको आगो समाउन जान्छ । अनी उसलाई पापको आगोले पोल्छ । जबसम्म पाप नभएसम्म मूर्खले आफुले गरेको पापलाई महजस्तै सम्भ्ररहन्छ, जब पापको फल भोग गर्न परेपछि मूर्ख दुःखी हुन्छ । मूर्खको अर्थ सद्धर्म नबुझेकोलाई संसार यात्रा धैरे लामो हुन्छ । सद्धर्म नबुझेनेले किनभने बुद्धले कुशको टुप्पाले महानाको एकपटक मात्र भोजन गर्ने कठिन तपस्या धर्म गर्नेसित मूर्ख भनेर भन्नु भएको छ । मूर्खको अर्थ सद्धर्म नबुझेले किन भने बुद्धले कुशको टुप्पाले महीनाको एक पटक मात्र भोजन गर्ने कठिन तपस्या धर्म गर्नेलाई समेत मूर्खभनेर भन्नुभएको छ । धम्मपद गाथा ७० मा सार वस्तु गुमाएर धैरे घुमफिर गर्ने नयाँ बन्धनको जालमा हिड्ने अज्ञानीहरू हुन् । यिनिहरूको भविष्य कुनै किटपतङ्गा उडेर आएर तातो बत्तीमा आएको जस्तै हुन्छ । किनभने बालको तिन लक्षण नराम्रो विचार नराख्ने, कुरा नगर्ने, काम नगर्ने मूर्खताको चिह्न पाप हो । संसारमा सबभन्दा ठूलो कुरा दृष्टि राम्रो हुने बुद्ध दुःखबाट मुक्त हुने आठ उपदेश सबभन्दा माथिल्लो उपदेश सम्यक दृष्टि हुने सम्यक दृष्टिले नराम्रो गर्न नहुने नराम्रो कामको जरा नै बुझीलिनुन्छ । दश अकुशलबाट नै सबै काम कुरानै मिथ्या दृष्टि हुने । सतसंगत भनेको आफुभन्दा राम्रो नभए आफुसमान गर्नु पर्छ । तर त्यस बालमूर्खहरूको संगत भन्दा एकलै वस्तु राम्रो हो । बालजनहरूसंग संगत भयो भने सेतो पनि कालो हुन्छ, र अमृत पनि विष भएर जान्छ । बुद्धको समय मगधमा भएको घटना विम्बिसार राजाले राज्य गरेको बेला जम्बुद्वीपको शक्तिशाली मगध सम्राट विम्बिसारले भगवान बुद्धको गृहत्यागपछि बुद्ध हुनु अगाडी भेटिएको हो । सिद्धार्थले बुद्ध भईसके पछि उसको प्रार्थना अनुसार वहाँ मगध आउनुभयो । त्यसैले विम्बिसार बुद्धको परम सेवक भएरश्रोतापत्ति मार्गफल पनि प्राप्त गरे ।

एक दिन देवदत्त भगवान बुद्धको प्रतिस्पर्धामा संघभेद गरेर बुद्धको संघलाई फुटाइ बाहिर ल्याए । बुद्धको विम्बिसार जस्तो शिष्य भएसम्म वहाँलाई केही पनि गर्न सक्दैन । फेरी आफुलाई सहायता दिने कोही नभएपछि आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्न विम्बिसारका छोरा अजातशत्रुलाई हातमा लिए । अजात शत्रुलाई पनि उक्साए समयमा राजा हुनुपर्दछ । जवान अवस्थामानै राज्य सुख भोग गर्नु पर्छ । बुढा भइसकेपछि राजाहुनु केही सुख हुदैन । अजातशत्रुलाई उक्साई म बुद्ध मारेर म बुद्ध हुन्छु, तिमी बुबालाई मारेर तिमी राजावन भनेर सल्लाहदिए । देवदत्तको सल्लाह अनुसार अजात शत्रुले आफ्नो बुबालाई जेलमा थुनेर खाना नखवाई सजाय दिई राखे, तै पनि आफ्नी आमाले श्रीमानलाई खाना लुकाएर लगी खुवाउने गर्थ्यो । खाने कुरा लुकाएर लानको लागि नसक्ने भएपछि नुहाई धुवाई गरि जिउमा मह घ्यू आदि तागतिलो चिज शरीरमा दलेर आफ्नो शरीर चटाउन जानु हुन्थ्यो । त्यस कार्यलाई पनि छोरा अजातशत्रुले रोकी दिए । देवदत्तको सल्लाह बमोजीम अजातशत्रुले आफ्नो बुबा विम्बिसार महाराजलाई सजाए दिएको थियो । त्यसबेला आफ्नो बुबा श्रोतापन्न भइसकेका राजा हावामात्र खाएर चंक्रमण गरेर बाँचीरहेका थिए । बुबालाई मार्ने नियतले एक जना नाउलाई पठाएर पाइतलामा चिरेर नुन खुर्सानी हाली आगोमा सेकी दिएपछि वेदनाले छटपटाई मरे अनि त्यहि समयमा अजात शत्रुको छोरा जन्मेको खबर लिएर आएपछि खुशीको खबर सुनेर गदगद भएर आफ्नी आमा कहाँ गएर के म जन्मिदा पनि बुबा यसरी खुशी हुनुहुन्थ्यो ? भनी आफ्नी आमालाई सोध्दा आमा चाँही बेस्सरी रोइकन सबै कुरा छोरोलाई सुनाउँदा अजातशत्रु बाबुकहाँ गएर छोडाउन जाँदा आफ्नो बुबा मरीसकेको देखेर धैरे ठूलो चिन्ता र पापले डाहा भएर छटपटि लाग्यो र अब म नरकमा जाने भए भनी सुत्न पनि नसकी मनमा जलन भइरह्यो । अजातशत्रुलाई नरकमा नरकमा पठाउन कोशिस गरे जस्तै देवदत्तले पनि बुद्धलाई अनेक कोशिस गर्दा पनि सफल हुन सकेन । देवदत्त आफैँ पापको कर्मफलले रगत छादेर विरामी परेर

बुद्धलाई भेट्न गएको बेलामा पानी पोखरी पुग्ने बितिककै जमिन फाटेर पृथ्वीमा भासिए र अविभि नर्कमा परिणत भए । यो धर्मदेशना बालमूर्खहरूको संगत नगर्नु, मूर्खहरूको संगतले गर्दा अजातशत्रु डाहले छटपटिनु पत्थो । साथीहरू नराम्रो संगत गर्नु भने यो लोकमा पनि परलोकमा पनि दुख आईपर्छ । साथी नभए बरू एकलै बस्नु राम्रो हुन्छ । त्यसैले भगवान बुद्ध भन्नुहुन्छ मूर्खहरूको संगत नगर्नु, ज्ञानी पण्डितजनहरूको संगत गर्नु, यही अति उत्तम मंगल हो ।

पण्डितानञ्च सेवना - पण्डितको संगत गर्नु

पण्डितको अर्थ जान्ने सुन्ने ज्ञान भएको हो । धर्मको रस बुझेको चाहे निन्दा होस चाहे प्रसंसा होस । अचल भएर बाँचिरहन्छ । सत्पुरुषहरू पञ्चकाम गुणबाट टाढा भएर बस्छ । पण्डितहरूको चित्तमललाई हटाएर शुद्ध भइ बस्छ । भिक्षुहरू पण्डितहरूको भनाइअनुसार आँखा भएर पनि धर्मलाई देख्दैन । त्यस्तै मूर्ख व्यक्तिहरूले पण्डितहरू सत्पुरुषहरूलाई देख्न सक्दैन भेट्न सक्दैन । आर्यसत्य ज्ञान लोकोत्तर ज्ञान किन भने चार आर्य सत्यलाई नजानेको त्यस्ता मनुष्यलाई दुस्प्रज्ञा मूर्ख भनि भनिन्छ । यसलाई बुझ्ने व्यक्ति नै प्रज्ञावान पण्डित भनिन्छ । पण्डितहरूले जस्तोसुकै बाधा अवरोध आए पनि हाँसी हाँसी सामना गर्न सक्छन् । सत्पुरुष पण्डितहरूले असत्पुरुषहरूको कुसंगत त्यागेर बुद्धिमान सत्पुरुषहरूको संगत गर्छन् ।

जातक : (अपण्ण जातक १) बोधि सत्वको ५०० साथीहरूलिएर पूर्व देशबाट अपरान्त देश व्यापार गर्नको लागी कुरा भइरहन्थ्यो । फेरी एक जना अर्को व्यापारी त्यस्तै गरी ५०० जना मानिसहरू लिएर जान लागेका थिए । त्यसबेला ५०० जवान अगाडी ५०० जवान पछाडी जाने निर्णय गरे ।

मिथ्यादृष्टि साथी पहिला गएर राम्रो राम्रो खाने पिउने हिड्ने र समान पनि राम्रो मोलमा बेचे भनेर कुविचार लिएर पहिला गए । त्यस समय जाँदा जाँदै बाटोमा अमनुष्यहरूले उनीहरूलाई गाडा रोकेर गाडामा राखेर ल्याएको जती पनि पानीहरू सबै फाल्न लगाए किनभने उनीहरूले पनि सोचे यिनी पहिला आएका व्यापारीहरू होलान यिनीहरूलाई सबै कुरा थाहा छ होला जस्तो लाग्यो । बाटोमा जाँदा जाँदा मरूभूमि बाटोमा कहीं पनि पानी पिउन पाएन । पानी पिउन नपाएपछि एकपछि अर्को जम्मै विनास भएर गए । किनभने मानिस मरेपछि तिनीहरूको लासलाई अमनुष्यहरूले धमाधम खाइदिए । तिनीहरूको समान गाडाहरू सबै फालाफाल गरेका थिए ।

केही दिन पछि फेरी बोधिसत्वको व्यापारीहरू आए । उनीहरूको पनि बाटोमा खाने समान पिउने पानीहरू टन्न राखेर आएका बेला पहिले जस्तै अमनुष्यहरू कपडा सबै भिजाएर हातमा कमलको फुल लिएर उनीहरूको अगाडी आएर तपाईंहरू कस्तो मान्छे, त्यहाँ अलि पर पुगेपछि ठुलो नदी पोखरी छन् । तपाईंहरूले कस्तो भारी हुने गरि पानी बोकेर आएको सबै पानी फाली दिनु भनि कराए यिनीहरूको कुरा सुनेर व्यापारीको नेताले आफ्नो साथीहरूलाई भनेकी पानी एकथोपा पनि नफाल्नु । यिनीहरू अमनुष्यहरू हुन सक्छ । उनीहरू सरासर गए । र बाटोमा जाँदा जाँदै बाटोमा कहीं पनि पानी नभेटिएको र बिच बाटोमा पहिला आएका साथीहरूको लडिया, समान र हड्डीहरू छताछुल्ल भएको देखेर पहिलाको साथीहरूको समान लिएर भान्सार पार गरेर गए ।

देशनामा स्पष्ट छ की ज्ञानी सत्पुरुष पण्डितहरूको संगतले धन जन सुरक्षा भए । पहिला गएका ज्ञान बुद्धी नभएका मान्छेको संगतले पछि पछि गएका मूर्खहरूको धन जन सबै नास भए । पण्डितहरूको संगतले लाभ फाइदा हुन्छ । श्रेष्ठ विचारक मानिसको संगतले लौकिक र लोकोत्तर लाभ हुन्छ । पण्डित र सत्पुरुषहरूको संगतले मंगल हुन्छ । असत्पुरुषको संगतले अमंगल हुन्छ । त्यसैले बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको छ ।

भजेथ मित्ते कल्याणे, भजेथ पुरीसुत्तमे

अर्थ :- राम्रो सत्पुरुष साथी खोज राम्रो सत्पुरुषको संगत गर भनेको छ ।

पुजा च पुजनीयानं - पुज्य हरूलाई पुजा गर्नु

पुजनियहरूलाई पुजागर्नु यहि उत्तम मंगल कार्य पनि भनिन्छ । प्रचलितमा भगवानलाई पुजा अर्चना आरधना आदर सम्मानलाई नै पुजा गर्ने भनिन्छ, सयौं वर्ष सम्म जंगलमा यज्ञा गरेर पनि एक छिन मात्र चित्तमल नभएका व्यक्तिलाई पुजागरेको आदर सत्कारको पुण्यको फल उत्तम हुन्छ । आफुभन्दा शील सम्पन्न व्यक्तिलाई पुजा गर्नु आफुभन्दा उच्च व्यक्तिलाई अभिवादन गर्नु स्वभाव भएको आयु, वर्ण, सुख, बल, प्रज्ञा गरी यी ५ प्रकारको फल प्राप्त हुन्छ । बुद्धले दिशालाई विशेष गरेर जोड दिने गर्छ, किनकी पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण माथी तल हेरी सबैलाई मैत्री पूर्वक गृही विनय अनुसार सदव्यवहार गर्नु पनि पर्छ भनी भन्नु भएको छ । यो मंगलको तात्पर्य बुद्ध पुजा मात्र होइन पुजा गर्न योग्य व्यक्तिको पुजा गर्नु पर्छ । पुजा स्तर अनुसार व्यक्तिलाई गर्नु पनि लौकिक ज्ञानले जीवनमा राम्रो र मंगल हुन्छ । पुजा वा सम्मानले मानिसको विनम्रतालेनै अहंभाव हटेर जान्छ । सम्माननियहरूलाई सम्मान गर्नु उत्तम मंगल हो । पुजनियहरूको पुजाले आफ्नो इहलोक परलोक राम्रो भएर जानेछ ।

भगवान बुद्ध मगधकोबाटो भएर भिक्षाटन जानुभयो । मगध सम्राट विम्बिसारको सुमन भन्ने मालीले फुलको गुच्छा लिइ दरवार तिर गइरहेको समयमा त्यसदिन भगवान बुद्ध कपिलवस्तुमा जस्तै आफ्नो ६ रस्मी फैलाएर बस्नु भएको थियो । यस्तो देखेर सुमन मालीलाई श्रद्धा जाग्यो । बुद्धको सम्मान गर्न पुजागर्न उसको मन अगाडी बढे । तर आफुसंग केही चिज नभएपछि फुल मात्र भए पनि यहि फुलले पुजा गर्छु, भन्ने मनमा आए । फेरी अर्को मनले मैले यो फूल भगवानलाई चढाएँ भने अब राजालाई के फुल दिने । राजा देखी डराए, राजाले मलाई जस्तो पनि सजाए दिन सक्छ । रिसको भोकमा देशनिकाला पनि हुन सक्छ, मारकाट पनि हुनसक्छ । सुमन मालिको मनमा श्रद्धाको फूल फुली रहेछ । त्यस मालिले मनमा विचार गयो । राजाले मलाई रिसको सुरमा मारेपनि पिटे पनि जस्तो सुकै सजाय दिए पनि म बुद्धलाई फूल चढाउन्छु । भने र त्यसपछि उ घर गए । आफ्नो जहानलाई सबै कुरा बताएपछि राजाले अब के हामीलाई के गर्ला भनी डराए । जहान चाँहि विम्बिसार राजा कहाँ गएर माहाराज हाम्रो जहानले आज हजुरलाई चढाउने फूल ल्याएर भनेर मलाई दोष नदिनु, विम्बिसार राजाले भने मलाई ल्याउने फुल के गरे त? माहाराज बाटोमा बुद्धलाई भेटेपछि बुद्धलाई नै पूजा गरे । माहाराज जस्तो दण्ड दिएपनि उसैलाई नै दण्ड दिनुस् मलाई दण्ड नदिनु भनि कराए । विम्बिसार माहाराजले उसलाई मुखले मात्र थर्काए । भगवान बुद्ध विम्बिसार राजाको दरवारमा जानुभयो । भगवान बुद्ध फूलले सुशोभित भईरहेको देखेर विम्बिसार राजा धैरे खुसी भए । भिक्षादान लिइसकेपछि बुद्ध जेतवनमा फर्केर जानु भयो । सुमन माली लाई बोलाउनु पढाए । सम्राट विम्बिसारले सुमन मालीलाई भन्नु भयो । मलाई दिनु पर्ने फूलले किन बुद्धलाई पुजा गरेको भनि भन्दा सुमन मालीले भने तपाईंले जस्तो दण्ड दिएपनि दिनुस भनेर भने उसको साहस देखेर सम्राट विम्बिसार खुसी भए । उसलाई धैरे समानहरू दिए । उ एकै पटक धनि भयो । यता फेरि परलोक भएर पनि सुगति लाभ पनि भएको छ ।

यो देशना स्पष्ट छ । पुजनियहरूलाई पूजा र प्रसंसा गरेपछि मुखको निन्दाको के मुल्य व्यावाहारिक कुशलता सम्माननिय व्यक्तिको उचित सम्मान गर्न जानेन भने प्राप्त हुँदैन यो मंगलको उपदेश हामीलाई धैरेनै खाँचो छ ।

४. पतिरूप देशवासो च -योग्य देशमा वास गर्ने

आफुलाई अनुकूल स्थानमा वास मिलोस । राम्रो स्थानमा निवास गर्ने व्यक्तिहरूको राम्रो उच्च विचार भइराख्छ । मनुष्यको जीवनमा पूर्व संस्कार मनुष्यको जीवनमा राम्रो नराम्रो योग्य अयोग्य ठाउँको प्रभावले थाहा नपाई त्यस ठाँउमा पुगिन्छ ।

बुद्ध कालिन समयको भन्दा अगाडीको कुरा हो । एउटा जनपद थिए । त्यस ठाँउमा जो कोही मानिस पनि सुत्ने बेला भयो भने नमोबुद्धाय भनि बुद्ध नामलिइ सुत्ने गरिन्थ्यो । त्यही जनपदमा एक जना सपेरा सर्पलाई नचाइ जिविका चलाई हिड्ने मानिस एक ठाँउमा बास बस्न आए ।

सबैले सुत्ने बेलामा नमो बुद्धाय भनेको कुरा सुनिरहे तर उसलाई भने हास्न मन लाग्छ । त्यो मानिस त्यहाँ अलि दिन बसे र त्यस ठाँउमा नमो बुद्धाय भन्ने गरे । उसलाई हाँसो लागेर अरूलाई खिसी गरेर उस्ले भन्ने गर्थ्यो । सबैले त्यँहि शब्द भन्ने पछि विस्तारै विस्तारै उस्को बानी बस्यो । एक दिन उस्को नाच्ने सर्प मर्न्यो । त्यसपछि जंगलमा उस्ले सर्प खोज्न गयो । एक ठाँउमा उस्ले नागराजा फेला पऱ्यो । सपेराले साधारण सर्प सम्भेर बाजा बजाए अनि त्यस पछि नागलाई रिस उठ्यो । उसलाई टोकन सर्पले फण फैलाई लखेट्यो । त्यस पछि सपेरा भागेर जाँदा एउटा ठूलो ढुङ्गामा ठक्कर खाएर उक्तानो परे पछि उस्ले डराएर नमो बुद्धाय भने आश्चर्य भयो । सपेराको मुखबाट नमोबुद्धाय भन्ने शब्द सुत्ने वित्तिकै त्यहि रोकेपछि त्यो मानिस भाग्न थाले । नागले उसलाई भने हे पुरुष तिमी नडराउ, अब तिमीलाई मैले केही गर्दिन । तिमी बुद्ध भक्ति भनेर मैले चिन्न सकेन । नत्रभने तिमीलाईमैले लखेट्ने थिएन । यति भनि सकेपछि नाग संगै बस्न गए । तिमीले नाग सर्पहरूलाई नचाएर किन खाइरहेको भनि सोधे ।

मैले केही काम पनि जानेको छैन मसंग पैसा पनि छैन । नागले भने अरूलाई नचाएर दुःख दिएर खानु हुँदैन । आफ्नो मेहनतले काम गरेर खानु पर्छ । भनि आफु कहाँ लिएर आए अनि त्यस सर्पले सुनको कमलको फूल दिएर पठाए । त्यस बेलादेखि सर्पलाई नचाएर खान छोडे ।

यस देशनाको सारांश अनुसार सपेरा वास बसेको ठाँउ राम्रो र संगत राम्रो भएको कारणले एउटा शब्दको प्रभावले गर्दा उसको जीवन सुखमय मंगलमय भयो । कुनै मानिस कुनै संस्कारगत दृष्टिकोणको कारणले उनीहरूलाई राम्रो नराम्रो वातावरणले कमनै प्रभावित गर्छ । निमको बोटले जति पनि माटोको रस लिए पनि तर उसमा भन भन तितो भएर जान्छ । तर कटहरको रस जति लिए पनि त्यो गुलियो भएर जान्छ । यस्को अर्थ धैरे जसो मानिस वातावरणले राम्रो वा नराम्रो गर्छ । आफुलाई राम्रोतिर अगाडि बढाउने देशमा बस्ने मानिसको निमित्त मंगलप्रद निवास हुन्छ । अनि व्यवहारिक दृष्टिले चोर बदमास बाट दुःख नदिने ठाँउमा वास गर्नेहरूको जीवन मंगल हुन्छ, भनेको कुरा स्पष्ट नै छ ।

५. पुब्बे चकतपुञ्जता - पूर्व जन्मको सञ्चित पुण्य हुनु ।

(दश धम्म सुत्त) बुद्धको कर्मवाद मानिसलाई प्रयत्नको उपेक्षातिर तानेर लग्ने होइन, केवल जस्तो प्रयत्न द्वारा सफलनै हुनु भनेको निश्चित विरोध मात्र हो । कारण कसै कसैले प्राणीको कतिकति संगतले कती कती प्रयत्न पनि जीवनमा शुख शान्ति नभएको उस्को कारण पूर्व जन्मको पुण्य नभएको हुन सक्छ । स्वयम बुद्धले मौदगल्यायन जस्तै ठूलो श्रावकहरू नै कर्म भोगले मुक्त हुँदैन । त्यसैले पूर्व जन्मको राम्रो संस्कार वा सञ्चित पुण्य हुने मंगल हुन् । बुद्धको यो मंगल निर्देशमा राम्रो गर्ने प्रेरणा अन्तरभुत भएरहेको छ । पूर्व जन्मको पुण्य हुने मंगल हो भने नहुने अमंगल हो ।

अर्को जन्म मंगलको निम्ती अहिले राम्रो काम गर्ने क्षमता मनुष्यमा छ । बुद्धको उपदेश इहलोक र परलोक दुईवटै राम्रो गर्नु हो । पुर्व जन्मको संचित पुण्य मंगल भएका बुद्ध कालिन समयमा धैरे भिक्षु भिक्षुणी उपासक उपासिकाहरू मध्ये एउटा उदाहरण यहाँ छन् ।

मगध राज्य नालन्दाको संगसंगै नालक र कोलित भन्ने दुई वटा गाँउ छन् । त्यो दुईवटा गाँउमा सम्पन्न ब्राह्मण कुलबाट उपतिश्य र कोलित को जन्म भए । अनि दुई जना साथीहरूपनि धैरे मिल्ने एक दिन दुई जना साथीहरूनाच हेर्न गए । संसारको व्यवहार यस्तै भने जस्तै यसै नाचले भने अनि उनीहरूको मनमा भयो १०० वर्ष पछि यिनी नाच हेर्नेहरू कोही पनि बच्दैन । उनीहरूलाई संवेग उत्पन्न भए । अनि दुवै नामी साथी धर्म प्रचारक संजयको ठाँउमा गएर परीव्राजक भए । अनि धैरे ज्ञान बुझी लिए । तर यिनीहरू सन्तुष्ट भएनन् ।

एक दिन उपतिस्सले राजगृहको बाटोमा भिक्षा मागिरहेको शान्तमुर्ति भिक्षु एक जना देखे । उपतिश्य उसको पछि पछि भिक्षान्न (भिक्षाटन) गरेर निर्जन जंगलमा गएको भिक्षु संगै गए । अनि उस्ले सोधे तपाईको गुरूको हो? भनेर सोधे । वहाँको सिद्धान्त के हुन् ? भनेर सोधे । वहाँ अश्वजितले जवाफ दिए । मेरो गुरू गौतम बुद्ध हो । वहाँले भन्नु हुन्छ । कुनै बस्तु हेतुद्वारा उत्पत्ति हुन्छ । निरोध पनि हुन्छ र निरोध हुने बाटो पनि यहीं पाइन्छ ।

यति सोध्ने वित्तिकै उसको मनमा सन्तोषले भरिए र आफ्नो साथी कोलितलाई साथमा लिइ भगवान बुद्ध कहाँ गए । भगवान बुद्धले धैरे टाढा देखी नै उनीहरू दुबैजनालाई देखाउँदै भिक्षुहरूलाई भन्नु भयो ।

भिक्षुहरू कोलित र उपतिश्य आइरहेको छ । यी दुवै मेरा अग्रश्रावक हुनेछ ।

उनीहरू आएर भगवान बुद्धलाई वन्दना गरी भने भन्ने हामीहरूलाई उपसम्पदा गरी दिनुहोस् । भगवान बुद्धले भन्नु भयो । भिक्षुहरू यो धर्म सु-आख्यात हो, राम्ररी दुःखको क्षयका निम्ती ब्रह्मचर्या पालन गर । यहि दुबैको उपसम्पदा भए । वहाँहरूअनि अग्रश्रावक सारिपुत्र, मौद्गल्यायन नामले प्रशिद्ध भए । यसरी सीधा बोध सिघ्र कार्य सम्पन्नतामा वहाँहरूको पछ्याडि पुर्व जन्मको हेतु छ ।

६. अत्त सम्मा पणिधि च - आफ्नो मन र शरीरलाई राम्ररी बसमा राख्नु

मानिसले सबभन्दा पहिले आफुलाई नै राम्रो बाटोमा राख्नुपर्छ किन भने आफुलाई अनुशासन गर्ने वा आफुले आफुलाई राम्रोसंग बसमा राख्ने धैरे गाह्ने छ । मानिसको सुःख दुःख ईश्वरको आर्शिवाद र सराप होइन । मानिसहरूले गरेको पापले आफुलाई नै विदा दिन्छ, पवित्र पनि अपवित्र पनि आफुले आफुलाई नै हुन्छ, आफ्नो आफ्नो कतव्य नै हुन् । आफ्नो शरीर र मनलाई आफुले नै वशमा राख्नु पर्छ । कसैले भने जस्तै आचरण गर्छ । उस्लाई नै धर्मधर भनिन्छ । कसैले कुस्वभावको जरादेखी उखेली फाली दिन्छ, उस्लाई नै जान्ने सुन्ने विद्वान भनिन्छ । आफुराम्रो हुनाको लागि मार्ग मध्ये आर्य अस्टांगिक मार्ग श्रेष्ठ छ । मन शरीरलाई राम्रो बाटोमा लगाउनु पर्छ ।

वाराणसी देशमा ब्रम्हदत्त राजाले राज्य गरी रहेको थियो । बोधिसत्व एउटा ब्राम्हण कुलमा जन्म लिए । उसको नाम अट्टीसेन कुमारले तक्ष शिलामा सबै शिल्प सास्त्र सिकेर काम भोगको दोष देखेर हिमालय पर्वतमा गएर प्रव्रजित भए । राजाले बोधिसत्वलाई देखेर प्रशन्न भइ राजा त्यस बोधिसत्व कहाँ गएर तपाईलाई राज्यदेखि लिएर के चाहिन्छ भन्नुहोस् । म तपाईलाई दिनेछु । बोधिसत्व चुप लागेर बसीरहे अट्टीसेन अरू भिखारी आएर मसंग के माग्छन् । तपाई भने चुप लागेर बस्तु भएको छ । बोधिसत्वले भने माग्ने मान्छेहरूले धैरे माग्यो भने रूचाउँदैन र मागेर पनि दिएन भने दान गर्नेहरूरूचाउँदैन । दान माग्ने लिन भनेको गृहस्थहरूले मात्र सुहाउँछ । र प्रव्रजीतहरूले सुहाउँदैन

प्रवर्जीतहरूको जीवन अलग गृहस्थहरूको जीवन उनीहरूको आवश्यकताहरू धेरै हुन्छन् । भिक्षुहरूले आफुलाई आवश्यकता भयो भने मौन भएर बस्छन् । पण्डितहरूले उनीहरूको आवश्यकता बुझिन्छन् ।

यस्तो भने पछि राजाले उसलाई धेरै जग्गा जमीन दिन लागे बोधित्वले भने म जस्तो साधारण प्रवर्जित व्यक्तिलाई यस्को आवश्यकता छैन । तर राजाले त्यस प्रवर्जितलाई मन विचलित गर्न प्रयास गरे तर प्रवर्जित आफुले आफ्नो मनलाई संयमित गरी राखेको हुनाले मनलाई अलिकता पनि मन विचलित भएन । प्रवर्जितहरू आफुले आफुलाई पहिला उचित ठाँउमा राख्नु पर्छ । तब मात्र अरूलाई देशना र मंगलमयको निमित्त मानिसहरूले राम्रो ठाँउमा पाइला राखी आफ्नो मन र शरीरलाई राम्रोसंग बसमा राख्ने साच्चैको संयम हो । मनोविज्ञानको कसौटी घोटेर हेर्दा सत प्रतिशत सत्य शिद्ध हुन्छ ।

७. बाहसच्चञ्चः बहुश्रुत भएको हुनु ।

विज्ञानले उन्नतिको वाटो देखिदैन । कुनै कुनै विभिन्न ज्ञानको बहुश्रुत हुनु अनि उस्को जीवन राम्रोसंग जिई समाजमा सम्मानित हुन्छ । जुनै कामको पछि ज्ञानको आधार चाहिन्छ । नत्र भने त्यो काम राम्रोसंग सुसम्पन्न हुदैन । आज जो संसार विशाल भइसक्यो । अनि त्यसलाई बहुश्रुत नभइकन बहुश्रुत ज्ञानलेनै हामीलाई उदाहरणको रूपमा कामदिन्छ ।

बनारस देशमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरी रहेको समयमा त्यस छोराको नाम महिंसास भनि नामाकरण गरिए । त्यस राजकुमार हिड्न थाले पछि अर्को पुत्रको जन्म भयो । चन्द्र कुमारको जन्म भए पछि केहि समय रानी परलोक भएपछि फेरि राजाले अर्को रानीलाई विवाह गरे पछि केहि समय पछि रानी को छोरा भए । त्यस कान्छो छोराको नाम सुर्यकुमार राखे सुर्य कुमारको जन्म भएपछि बुवा राजा धेरै खुशी भए । राजाले भने रानी तिमीले मेरो मन अतिनै प्रशन्न पारि दिए । मैले तिमीलाई एउटा वरदान दिन्छु । तिमीलाई मन परेको चिज माग भने रानीले भने महाराज अहिले मलाई केही चाहिएको छैन । पछि चाहियो भने भनौंला भने त्यस पछि राजकुमारहरू अली ठूलो हुँदै आए अनि महारानीले राजासंग वर मागे तपाईं मलाई एउटा वर दिन्छु भन्नु भएको थियो । अब त्यो वर माग्दै छु मेरो छोरोलाई राज्यभिषेक गराई दिनुस भनी मागे राजाले भने धपक्क बलेको दियो जस्तो मेरो दुई जना छोरा छ । उनीहरूलाई छोडेर मैले तिम्रा छोरोलाई कसरी दिन सकुं तर रानीले मानेन तपाईंले मलाई पहिले नै वचन दिइ तिमीलाई के चाहिन्छ भन म दिन तयार छु भन्नु भएको थियो पछि राजाको मनमा कुरा उठ्यो यस रानीले राज्यभिषेक दिएन भनि मेरो छोराहरूलाई के गर्ला मलाई थाहा छैन यसरी चिन्ता लिँदै आफ्ना ठूला छोराहरूलाई बोलाई भने मैले तिम्रा साना भाईहरू पाउँदा मैले वर माग भनी वचन दिएको थिएँ । त्यही वचन मागी रहेछ । अब तिमीहरू जंगल वनवास भएर जाउ म मरि सकेपछि यस राज्यमा फर्केर आई राज्य गर किन भने उनीहरूलाई राज्य दिन मलाई इच्छा छैन । यो कुरा सानो छोरा सुर्य कुमारले सुनी रहेको थियो । सुर्य कुमारले म पनि दाजुहरूसंग जंगल जान्छु भनि तयार भए । तर दाजुहरूले पनि सम्झाउँदा पनि संगै गए राजाले तिन राजकुमारहरूलाई रोई रोई विदा गरे । राज कुमार तिन जना एकै ठाँउमा गए सबै भन्दा ठूलो राजकुमार दाजु एउटा रूख मुनि बसे भाई सुर्य कुमार गएर पोखरीमा नुहाउ र मलाई कमलको पातमा पानी लिएर आउ भनि अराए । त्यो पोखरीमा एक राक्षस थियो उसलाई त्यो पोखरी कुवेरले दिएका थिए । त्यस पोखरीमा जाने सबैलाई देवधर्म थाहा हुनेलाई मात्र छुट अरू सबैलाई समातेर खाने अधिकार दिएको रहेछ सुर्य कुमार सरासर पोखरीमा गए तर त्यहाँको राक्षसले समातेर तिमीले देवधर्म भनेको थाहा छ भनि सोधे तर सुर्य कुमारले चन्द्र र सुर्य हो भने अहँ तिमीले देवधर्म थाहा छैन भनि उसलाई पोखरीमा तानेर लगे भाई चाँडै नफर्केकोले महिंशास राज कुमारले चन्द्र कुमारलाई पठाए राक्षसले उसंग पनि सोधे उसलाई देवधर्मको बारेमा सोधे तर चन्द्र कुमारले देवधर्म भनेको चार दिशा हो भनी दिए । अहँ तिमीले पनि देव धर्म भनेको थाहा छैन भनी आफु बसेको ठाँउमा लगे फेरि अर्को भाई पनि धेरै बेरसम्म नआएकोले दाजु महिंशासक राज

कुमार म आफै जानुपछै भनि भाईहरू गएको पाईलाको चिन्न हेदै गएर पोखरी नजिकबाट महिंशासकले विचार गरे यहाँ कोई अमनुष्य छ होला भनि विचार गरे तर पोखरीमा नगई किन त्यहीं बसी हेरी रहे राक्षसले जंगलमा काम गर्नेको जस्तै भेष धारण गरि आए । जस्तै त्यस राजकुमारलाई भने तिमि बेसरी थाकेर आएको जस्तो छ पोखरीमा गएर हात खुट्टा धोई पानी पिउनु अनि आराम गर्नु अनि महिंशासको मनमा शंका उत्पन्न भई महिंशासले राक्षसको मुख हेरेर भने के तिमिले मेरा दुई जना भाईहरू देख्यो । राक्षसले भने देखेको छु तिम्रा दुई भाईहरू मैले थुनी राखेको छु । किन भने यो पोखरीमा आउने मानिस देवधर्म थाहा भएकोलाई छोडी दिने अरूलाई पकड्ने अधिकार छ ।

राज कुमारले राक्षसलाई भने के तिमिलाई देव धर्म सुन्न मन लाग्छ । सुन म भन्छु देवधर्म भनेको महिंसाश कुमारले आफ्नो आफ्नो बहुश्रुतको आधारमा लज्जा र भय भएको अनि शुभ कर्म गर्ने शान्तरूप भएकोलाई देवधर्म भएको भने उसको कुरा सुनेर राक्षस खुसी भए अनि राक्षसले भने हे बहुश्रुत ज्ञानी हे पण्डित तिमि देखेर म धेरै प्रशन्न भएँ । मैले तिम्रो भाई एकलाई छोडी दिन्छु । भन तिमिलाई कुन मनपछै । तिमिलाई कुन भाई छोडीदिउँ । त्यसो हो भने मेरो सानो भाईलाई छोडी दिनुस । हे पण्डित तिमिले ठुलो भाईलाई नछोडाईकन सानोलाई छोडी दिनु भन्नु हुन्छ किन ? किन भने तिमिले त ठुलोलाई आदर र गौरव नै राखेर भन्छौ । मैले देवधर्म भनेको के हो भन्ने कुराको ज्ञान भएकोले मैले ज्ञान अनुसारको काम पनि गरेको छु, यहि सानो भाईको लागिनै हाम्रो सौतेनी आमाले राज्यभिषेक मागेकोले हामीहरू घर छोडी हिड्नु परेको छ । यो सानु भाई पनि अरूले रोक्दा रोक्दा दाजुहरू पछ्याएर हामीसंग जंगल आए । महिंसासको कुरा सुनेर दुवै भाईहरूलाई छोडी दिए । पछि आफ्नो बुवा मरेको थाहा भएपछि ३ जना छोराहरू राज्यमा फर्के चन्द्र कुमारलाई उपराज बनाइ दिए सुर्य कुमारलाई सेनापति गराए उनीहरूले जीवन राम्रोसंग बिताए । देशनाको सांरास बहुश्रुतज्ञ हुनु मंगल कुरा हो । महिंसासको बहुश्रुत केवल मात्र कारण उनीहरूको प्राण बच्यो । राज्यमा फर्किसकेपछि पनि यथार्थ कुरा थाहा पाएर सबैलाई समान रूपले राज्यसासन कामको जिम्मा लगाई दिए ।

द. सिप्पञ्च : शिल्पविद्या सिक्नु

मनुष्यको जीवन खानलाई मात्र बाँच्ने होइन तर नखाई कन पनि बाँच्न सक्दैन खानको लागी पनि परिश्रम गर्नु पछै । काम गर्नु मेहनत गर्नुलाई शिल्प विद्या ज्ञान भएको मानिन्छ, केही मानिस खानलाई धौ धौ पर्ने कुनै काम शिप नभएको मानिसको जीवन दुःखमय जीवन व्यतित गर्नु पर्ने हुन्छ । शिल्प कलामा ठुलो सानो भन्ने हो भने उन्नती हुदैन अवनतीनै हुन्छ । सम्यक अजिवीका भन्नाले ५ प्रकारले व्यापार गर्नु हुदैन विष व्यापार, मंस व्यापार, सस्त्र अस्त्र व्यापार, प्राणी व्यापार, नसालु पदार्थ व्यापार, आदि व्यापार गर्नु हुदैन, मनुष्यहरूले आफ्नो स्वार्थ पुर्ति गर्नको लागि मानिसहरूले जस्तो पनि काम गर्छ ।

मल्ल राष्ट्रमा ओक्काक भन्ने राजाले राज्य गर्थे । उसको जेठी माहारानीको नाम शीलवती थिए । उसको तर्फबाट एक जना छोरा थिए । उसको नाम कुशकुमार थियो । फेरी उसको अर्को छोरा जन्मे र उसको नाम जयम्पति कुश कुमार राखे । कुश कुमारको धेरै ज्ञान बुद्धि भएको तर करूप थियो तर भाई चाँही एकदम राम्रो ज्ञान बुद्धि नभएको शिपहरू केही नजान्ने खालको थियो । ओक्काक राजाले राजकुमारहरू १६ वर्ष पुग्ने वित्तिकै राज्यभार दिने इच्छा गरे । राज्य दिनको लागी विवाह गराउने कुरा चलाए तर कुशकुमार कुरूपताले गर्दा कोही राम्रो केटी आउदैन भनि स्वीकार गरेनन् । धेरै जिद्दी गरेपछि सुनको एकजना कुमारी बनाई कपडा लगाई यस्तो केटी पाए गर्छु । नत्र गर्दिन भनेपछि मल्लराष्ट्रको सागल भन्ने ठाँउको एक राजकुमारी स्वर्ण प्रतिमा जस्तै राम्री भएको र त्यसको नाम प्रभावती थिइ । कुश कुमारको विवाहको कुरा प्रभावतीसंगै गराई दिए । केटा केटी हेरा हेर गर्ने कुरामा

सिलवती आफ्ना छोरा कुरूप भएको कारणले एउटा सर्त राखे हाम्रो कुलमा जबसम्म एउटा बच्चा जन्म नभए सम्म पतिको मुख नहेर्नु कुलको परम्परानै हो प्रभावतिले यो कुरा स्वीकार गरे विवाह पनि भए प्रभावतिलाई पट रानीको रूपमा कुश कुमारलाई राज्य अधिकार पनि दिए । कुश राजाले प्रभावतिलाई र प्रभावतिले कुश राजालाई दिउँसो हेर्न पाउने छैन । एक दिन कुश कुमारलाई प्रभावति हेर्न धेरै ईच्छा भयो । एक दिन आमाले प्रभावतिलाई हात्तीशालामा कुश कुमारलाई हात्तीको माहुते गराएर हात्ती सारमा राखिएको थियो । कुश राजाले आमाको पछि पछि आई रहेको प्रभावतिलाई हात्तीको गुहले हाने । प्रभावति रिसले आफ्नो अनुहार खोलेर माहुतेलाई भने पख म कुश कुमारलाई भनि दिन्छु म तिम्रो हात काट्न लगाउँछु यस्तै गरि फेरि एक पटक घोडालाई देखाउन लैजाँदा पनि एस्तै घोडाको गुहले हानेको पहिले पनि त्यस्तै गयो अहिले पनि गयो तिम्री कोहो तिम्रो हात काट्न लगाउँ छु । प्रभावतिले आफ्नो राज कुमार हेर्ने बार बार कोशिस गरे एक दिन कुश कुमारको भाई जयमपतिलाई अगाडि राखेर सहर घुमाई देखाई दिए त्यस बेला पनि कुश राजाले प्रभावतिको मुख देखेर खिसि गरि राखेको थियो । महारानी प्रभावतिलाई सोधे तिम्रीले आज तिम्रो पतिलाई देख्यो ? देखेँ पछाडि बस्ने माहुते धेरै नै हिस्सी नभएको त्यस्तो मानिसपनि राजाको पछि पछि हिड्ने आमाले भनिन् राज कुमारको रक्षाको लागि हो । प्रभावतिको मनमा शंका लाग्यो । त्यस मानिसले मलाई कस्तो गरि हेरि रहेछ । आफ्नो जहानलाई जस्तो व्यवहार गर्दा पनि केही दण्ड दिएन । मलाई पतिको मुख पनि देखाउँदैन तेहि त राजा होईन? आफुलाई शंका लागे पछि हात्तीबाट को पहिला भर्छ तिम्रीले हेरी रहनु भनि अराए हात्तीको आङ्गबाट पहिला कुश कुमार नै भरे एक दिन प्रभावतिलाई हेर्ने इच्छा भयो । कुश कुमारलाई पोखरीमा लुकाई राखे आमा चाँहिले नाना थरिका फुलहरू चराहरू देखाउँदै साथीहरूसंग पोखरीमा गए । कमलको फुलबाट छेकेर बसी रहेकाले प्रभावतिलाई हात समाती ताने प्रभावतिले थाहा पाएर उसको पतिनै कुरूप कुश कुमार हो भनि थाहा पाए पछि तुरून्तै आफ्नो दाईजो रथमा बसेर माईत गए । यस्तो पतिसंग बस्नु भन्दा मरेर जानु बेस हुन्छ । जब बाँचि रह्यो भने कस्ता कस्ता राम्रा राजकुमारहरू पति पाउँछन होला । कुश राजाले पनि प्रभावति जाने बितिकै ५ वटा बिना र एक हजार तामाको पैसा लिएर घर छोडेर सागल नगरमा गएर हात्ती सारमा बसेको थियो । बिना बजाएर आएको शोरले कुश राजा यहाँ पनि आयो भनि थाहा पायो र कुमाले काहाँ गएर माटोको भाडामा अनेक प्रकारले बुटाहरूकोरे राजाको काम गर्ने कामदार कहाँ पंखा बानाउने काम पाएर धेरै राम्रो काम गरि पंखा पनि छाता ओडेर पानको बट्टा समाई रहेको प्रभावतिको चित्र देखेपछि राजा खुशी भए पछि फेरि माली कहाँ पनि गए त्यहाँ पनि फुलको माला राम्रो भए पछि राजाले धेरै बकसीस दिए । अनि फेरि कुश कुमारको दरबारमा खाना बनाउने भन्से भएर काम गरेर खाना पनि धेरै मिठो पकाउने भएकोले प्रभावति रिसले तिमि कुशवतिमा जाउ भनि गाली गरे । कुश कुमारले भने म यस ठाँउ छोडेर फर्केर जाँदिन म तिम्रो वर्णमा मंत्र मुग्ध भई सकें, म तिम्रो लागि देश छोडेर आई सकें, म तिम्रो कारण मुख भएर यो पृथ्वीमा घुमी रहेछु । मलाई आफ्नो राष्ट्र भन्दा पनि तिम्रीलाई नै चाहन्छु । कुश राजाप्रति धेरै नै घृणा भएकोले उसले पठाएको खाना पनि मन छैन भनि ढोका थुनेर भित्र गए । एक दिन कुश राज कुमारले म प्रति कति ममता छ भनि जाँची हेरे खाने कुरा लिएर जाना जानी लोटेर देखाए प्रभावतिको मनमा जम्बुदीपको श्रेष्ठ राजाले मेरो निम्ति दुःख भोग गरिरहनु भएको छ । सु-कुमार भएको मान्छे केही भयोकि भनेर ढोका खोलेर बाहिर हेर्न आए । हे महाराज कसैले मन पराउँदैन भन्दा भन्दै पनि मन पराई राख्यो भने उसको हानी नोक्सानी भै रहन्छ । कुश राजाले भने मृदुलक्षणे निश्चय पनि तिम्रो मन हुँगा जस्तो कडा रहेछ । अनि म यहाँसम्म आएर पनि मन आनन्द गर्न नसकेको जब तिम्रीले खुशी भएर हेर्छ त्यस बेला म भान्छामा काम गर्ने होईन राज कुमार हुँ कुश राजालाई धपाई पठाउन अनेक प्रयत्न गरे । तिम्री मेरो पति होईन, चाहे मलाई सात टुक्रा गरे पनि तिम्रो कोई पति छैन । प्रभावतिले

कुरा गर्न नसकेर ढोका लगाएर भित्र गए प्रभावतिले कुश राजालाई छोडेर आएकोले सात वटा देशहरूले उसलाई माँग्न आए । मद्द राजालाई सात राष्ट्रबाट कुरा आएकोले धेरै चिन्ता लागेको थियो ।

सात जना मध्ये एक जना दिँदा ६ जना राजाहरू शत्रु हुने भयो । आपसी छोरी कसैलाई नदिए पार ७ राष्ट्रका राजा युद्ध गर्ने भए । प्रभावती आमा काहाँ आएर रून् आए । प्रभावतीहरू सात टुका पारेर सात देशका राजाहरूलाई दिने कुरा भए र बाबु चाँहि गएर छोरीलाई भने अब तिमीहरू के गर्छौ । तिमीले जबमुदिपको सबभन्दा शक्तिशाली कुश राजा नराम्रो छ भनि छोडी आए अब तिम्रो रूप अभिमान सिकार गर्न भनि धनुष बाण लिएर सात देशका राजाहरू सैन्यहरू सहित आएका छन् । यस्तो आपत परेको बेलामा कुश राजा सँगै भएको भए भनेर सम्भके प्रभावतिले कुश राजा यहाँ काम गरिरहेका छन् । यहाँ भाँडा कुँडा माँझ रहेको देखेपछि प्रभावतिलाई सबै मन्त्रीहरूले गाली गरे र महाबलीलाई भ्यागुताको रूपमा आएको कसैलाई थाहा थिएन । राजाहरूले पनि सबैले माफी मांगे तपाईंहरूको केही दोष छैन । यसमा प्रभावतिले क्षमा मागेर देव आजसम्म मैले एकलै जीवन बिताए आज तपाईंको चरण मुनि मैले शिरले ढोग गर्दछु । तपाईं म देखि न रिसाउनु । हे महाराज म अब देखी तपाईंलाई माया गर्छु ।

कुश राजाले म यहाँ आउँदा आउँदै मेरी श्रीमती माग्न आउने भनेर रिसाएर युद्ध क्षेत्रमा जान तयार भए । सेतो छाताले हात्तीमा प्रभावतीलाई चढाएर युद्ध क्षेत्रमा गए । कुश कुमारको सिंहनाद स्वर सुनेर अरू पशुपंछी डराई भागे अरू सबै भागे कुशराजाले सातजना कुमारहरूलाई समाती राजा कहाँ ल्याए । अगाडी राखी यो तपाईंको शत्रु हाम्रो होइन बरू यिनीहरू तपाईंलाई चाहे अनुसार गर्नुस । राजाले भने यो शत्रु हाम्रो होइन बरू यिनीहरू तपाईंका शत्रु हुन् । तपाईंको मर्जी अनुसार गर्नुस भने । कुश राजाले यिनी सात कुमारलाई मार्नु ठिक छैन भनि सोचे । प्रभावतिका सात बहिनीहरू राजकुमारहरूलाई दिइ पठाए सबै खुशी भई फर्केर गए । प्रभावती पनि लिइ कुश राजा आफ्नो देश फर्केर गए ।

देशनाको साराँश शिल्पकला भनेको जस्लाई पनि चाहिने शिप हो । जस्तो सुकै काम पनि कलात्मक रूपले बनाउन सक्थो भने उसलाई धेरै नै फाइदा हुन्छ, काम आफ्नो सुव्यवस्थीत गर्ने आधार भरोसा निस्काम व्यवहारिक जीवनमा सुख शान्ति हुन जान्छ, उस्ले नाना शिल्पविद्या सिक्ने एउटा आधार मंगल हुन् ।

९. विनयो च सुसिक्खितो -विनयमा सुशिक्षित हुनु

कुलो खन्ने मानिसले आफुलाई जहाँ पानी लग्नु पर्छ, त्यही लान्छ । वाण बनाउनेले आफुलाई जति घुमाउनु पर्छ, त्यति नै बांस घुमाएर बनाउँछ । सिकर्मीले जस्तो काठ चाहिएको त्यस्तै अनुसारले समान पनि त्यसरी नै बनाउँछ । संग्राममा गएर हजारौँ मानिसलाई जित्न सक्छ भने सबभन्दा आफ्नो मनलाई जित्न सक्नु पर्छ । आफुलाई पनि सुरक्षित गर्न सकिन्छ । आफ्नो मन वचन शरीरलाई सुसिक्खित गर्नेले अरूको दुःख हेर्दैन । जब आफु राम्रो छ भने अरूले पनि उस्लाई दुःख दिँदैन ।

विनय दुई प्रकारका छन् । गृहस्थहरूको एउटा विनय त्यागीहरूको एउटा विनय भिक्षुहरूको विनयलाई प्रतिमोक्ष भनिन्छ । उनीहरूको लक्ष जीवनको सबै राम्रो विनय पालनमा केन्द्रीभुत भई राखेको हुन्छ । जब भिक्षुहरूमा विनय हुँदैन उनीहरू त्यसबेला विस्तार विस्तार त्यागीत्वबाट तल झर्छ । गृहस्थहरूको विनय पञ्चशिल पालन अनी अरू अरू चरित्र सुधार हो । उनीहरू आफ्नो विनय वास्ता राखेन भने जिवनमा मन दुःख कष्टले शुख शान्ति हुँदैन ।

पञ्चशील पालनपछि पनि गृहस्थहरू कुनै कुनै आफु संयमित गरेर राख्ने कुनै कुनै संयम राखेन भने उनीहरूको धन र यशमा हानी गरिदिन्छ । संगत भनेको राम्रो व्यक्तिको गर्नुपर्छ । अल्सी बन्नु हुँदैन

। आफ्नो कर्तव्य पालन भएन भने विनय सुशिक्षित हुँदैन । विनय सुशिक्षित हुनुमा राहुलको कुरा भित्र मनसम्म छुन्छ ।

भगवान बुद्ध बेतवन अम्बलट्टिक वनमा जानुभयो । त्यहाँ आयुस्मान राहुले भगवान बुद्धलाई टाढैदेखी आउनुभएको देख्नुभयो । चकटी विच्छाई खुट्टाधुने पानी राखी दिए । भगवान बुद्धले आसनमा बसेर खुट्टा धुनु भयो । अनी पानी अलिकता लोटाया बचाएर राहुलसँग सोध्नुभयो । राहुल यो लोटाया अलिकति पानी देख्यौ । देखेँ भन्ते, राहुल यस्तै नै कुनै श्रमण जाना जानी भूठो कुरा गर्न लज्जा हुँदैन उस्को श्रमणत्व पनि त्यस्तै अलिकता मात्रै हुन्छ । बुद्धले बचेको पानी फालेर फेरी सोध्नुभयो । राहुल मैले पानी फालेको देख्यौ ? देखेँ भगवान ।

राहुल त्यस्तै नै त्यो श्रमणको श्रमणत्व हो जस्ले जाना जानी भूठो कुरा गर्छ । बुद्धले लोटा घोट्टाएर फेरि भन्नुभयो । त्यस्तै नै त्यो श्रमणको श्रमणत्व घोट्टाएको लोटा समान हुन्छ । उस्ले भूठो कुरा गर्छ । राहुल जस्तै एना हेर्नलाई हो यस्तै नै हेरी हेरी काम गर्नलाई हो तर मनमा कुरा गर्नु प्रज्ञाले हो । राहुल तिमिले कुनै शरीरले काम गर्ने बेला भयो भने तिमिले विचार गर्नु पर्छ । मैले कुनै काम गर्नु पर्छो भने त्यो मेरो निम्ती पीडा दायक त भएन र अरूको निम्ती पनि पीडा दायक भएन र? भनि सोच्नु यो खराब दुःखको विषय त भयो कि ? यदि राहुल तिम्रो प्रत्यवेक्षण यस्तो भयो भने कार्य कर्म राम्रो पछि हटनु पर्छ । त्यस्तै गरि बसेको बेलामा पनि यस्तै विचार पुर्‍याउनु पर्छ । गरिसके पनि विचार पुर्‍याउनु पर्छ । यहि कुरा वची कर्म मनो कर्मको विषय पनि हो ।

भगवान बुद्धको यस्तो प्रेरणा दायी शिक्षाले राहुल यति विनय सुशिक्षित भए उदाहरण स्पष्ट छ । बुद्धले एक पटक विनय ज्ञापन गर्नु भयो भिक्षु र श्रामणेरहरू एउटा कोठामा निवास गर्नु हुँदैन । भगवान बुद्धले यो विनय ज्ञापन गरी सके पछि चारिका गर्नु भयो । चारिका गर्दा गर्दै एउटा विहारमा जानु भयो । त्यहाँ सबै भन्तेहरू एउटा कोठामा बसिरहेको विचारा राहुललाई कोही भिक्षुले पनि राहुललाई बास दिएनन् । राहुल त्यो रात भरी नै (वच्चकुट्टी) मै बसीरहे बुद्ध विहार सबेरै बाहिर खोक्दा भित्र पनि खोकेर बाहिर आए बुद्धले सोध्नु भयो । राहुल तिमि यहाँ किन भगवान म आज राती भरीनै यहिँ हो ।

बुद्धले प्रश्नात्मक दृष्टिले हेर्नु भयो । राहुले फेरि भने भगवान हिजो मलाई कोही भन्तेहरूले आफ्नो कोठामा बास दिनु भएन । राहुलको कुरा सुनेर विनय सुशिक्षित भएकोले बुद्ध प्रश्न भएर भन्नु भयो । अनि बुद्धले जम्मा गराएर कुनै दिनको निम्ती श्रामणेरहरूलाई भिक्षुहरूले आफु सुत्ने ठाँउमा बास दिन मिल्छ भनि ज्ञापन गर्नु भयो

१०. सुभाषिता च या वाचा :

सुभाषित वचन बोल्नु सुभाषित वचनको अर्थ बौद्ध दृष्कोणले नम्र वचन काम लाग्ने कुरा गर्नु, सुन्नु उत्तम कुरालाई सुभाषित वचन भनिन्छ । व्यर्थको कुरा हजारौं गरे पनि काम लाग्दैन । सार्थक कुरा एउटा मात्र गरेपनि काम लाग्छ । सार्थक जायज कुरा ध्यान दिएर आदर पूर्वक सुन्नुपर्छ । कठोर वचन भनेको आफ्नो रगतको नातालाई पनि मन पर्दैन । कुरा भनेको समय हेरी अर्थवादी धर्मवादी विनयवादी भाव सहित कुरा गर्नुपर्छ । कुरा भनेको कुलो जस्तै हो जता लग्यो त्यतै फर्किन्छ । आफु जित्ने आफ्नो कुरा मात्रै सत्य हो । अरूलाई गलत सम्झनु हुँदैन ।

वनारस देशमा (मंसजातक) ब्रम्हदत्त राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व एकजना सेठको पुत्र भएर जन्म भयो । एकदिन बोधिसत्व आफ्ना साथीहरूसँग एउटा पौवामा बसेर अनेक प्रकारको कुरागरि रह्यो । त्यस समयमा त्यहाँ शिकारीले शिकार गरेर एउटा मृगको मासु लिएर आईरहेको देख्यो

। मासु माग्ने बाजी भयो एक जनाले भने अरे मलाई त्यो मृगको मासु एक टुक्रा देऊ । शिकारीले सोचे अरूसँग माग्दा खेरी प्रिय वचनले माग्नुपर्छ । तिम्रो वचन त कडा रहेछ । अनि वचन अनुसार नै शिकारीले नराम्रो मासु एक टुक्रा दिएर पठाए । अर्को मानिस गएर भने दाजु मलाई पनि एक टुक्रा मासु दिनुस न भनि मागे तर शिकारीले सोचे संसारमा दाजु भाई भनेको एउटा शरीरको अंग प्रत्यङ्ग जस्तै हो । त्यसै कारणले मैले पनि शरीरको एउटा अंग जस्तो दिएर पठाउँछु भनी शिकारीले उसलाई हात खुट्टातिरको मासु काटेर दिई पठाए । अनि फेरि अर्को मानिस आएर माग्नु आए (तात) मलाई पनि एक टुक्रा मासु दिनुस भनि मागे । तात भनी माग्दा खेरी बुबा हुनेको मन पुत्र प्रेमले गर्दा जस्तै तिमिले मलाई बुबा भन्यौ तिमिले मलाई बुबा भन्यौ । तिमिले पनि सुहाउने मासुनै दिन्छु । शिकारी उसको वचन अनुसार मृगको मुटु कलेजो नै दिई पठाए तर मासु लिएर साथीहरू काहाँ गए । अनि त्यसपछि बोधिसत्व शिकारी काहाँ आएर उसको विचार हेरेर मित्र मलाई पनि मृगको मासुएक टुक्रा दिनुस न । शिकारीको मन मित्र भन्दा खेरी धेरै प्रशन्न भयो अनि शिकारी खुशी भएर कसैको गाँउमा साथी भन्ने कोही छैन । गाँउ पनि जंगल जस्तै लाग्छ । तिमिले मलाई मित्र भन्यौ । मेरो यहाँ कोही मित्र भनेको नभएको आज मेरो कोही भएको जस्तो गरायौ । तिम्रो वाणीले सुभाषित वचनले मैले तिमिले सबैने मासु दिन्छु भनि सबै मासु दिए ।

बोधिसत्वले पनि शिकारीलाई साँच्चैको मित्रनै बनाए । शिकारीको सबै परिवारहरू बोलाएर मद्दत गरेर व्यापार गरे । यो देशमा साराँशमा वचन अनुसारले फल प्राप्त हुन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने आफ्नो जीवनमा अनुमती आँखा कान नाक तिरबाट हामीलाई धेरै काम दिएको छ । एउटा शब्दको समुचित प्रयोग लाख मुल्य देखाई दिन्छ । एउटा सुभाषित कुरा लाख दुर्भाषित कुरा भन्दा श्रेष्ठ हुन्छ । त्यस्तो श्रेष्ठ प्राप्त गर्ने जीवन कती राम्रो गराई दिन्छ र अति उत्तम हुन्छ ।

Dhamma.Digital

“पञ्चा नरानं रतनं”

नेपालमा बुद्धधर्म

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्ष(कक्षा ८, चतुर्थ पत्र)को पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

लेखक

भिक्षु सुदर्शन महास्थविर

Dhamma.Digital

नेपालमा बुद्ध धर्म : नेपालमा लुम्बिनी

लुम्बिनी शाक्यमुनी बुद्धको जन्म भएको जन्म भूमि हो । यो भूमि यहाँ तथागत जन्म हुनु भएको भनेर श्रद्धालु कुलपुत्रहरू दर्शन गर्न योग्य ठाँउ (संवेजन) अनित्य दुःख अनात्म देखाउने वैराग्य हुने चार भूमि मध्य पहिलो पुण्य भूमि हो ।

लुम्बिनी नेपाल हो । नेपाल पहिले देखि फराकिलो भएर ठुलो देश हो । पहिला पहिला काठमाण्डौं भक्तपुर, ललितपुर उपत्यका भित्र बाहिर गएर प्राचीन नेपाल धेरै ठुलो छ ।

भारतको राजा समुन्द्रगुप्तको पनि समय नेपाल कामरूप र कर्तुपुरको विचको ठूलो देश हो । लिच्छिवी कालको नेपाल गण्डकी पारीसम्म लम्किएको छ । लिच्छिवी राजा नरेन्द्रदेवको पालासम्म सात हजार अश्वारोहीराज्य सक्ने देश हो । त्यसैले प्राचीन नेपाल धेरै ठूलो छ ।

पाल्पाली राजा मुकुन्दसेन द्वितियसम्म अवधको नवाब वजीरसंग भएको वर्णन छ । इ.स १८१६ को सन्धिपछि तिनी लुम्बिनी नेपालको भित्रपरे किनभने विश्वको धेरै जसो ठाउँमा सधैं एउटै भइरहने । आजको नेपाल युगको नेपाल भन्दा ठूलो भए पनि कुनै कुनै युगमा आजभन्दा सानो ठाउँ पनि भनिन्छ । बुद्धको समयको कुरा भन्नुपर्दा त्यस बेलाको कुरा अर्कै पालि त्रिपिटकमा भारत देश भनेको नामै छैन । बुद्ध र बुद्ध धर्मको प्रचार संगै सम्बन्ध भएको देश मध्ये त्यस बेलाको चारवटा राजतन्त्र राज्य र देश गणतन्त्र राज्य नाम लिन योग्य मगध, कोशल, वंश र अवन्ती, भनेको त्यस बेलाको चार राजतन्त्र देशको नाम धेरै प्रचलित छ । त्यो जस्तै सकिय (शाक्य), कोलिय, विदेह, भग्ग, कालाम, भनेको दश वटा गणतन्त्र राज्यको नाम धेरै नै प्रचलित भईरहेछ । फेरी पहिले १६ महाजनपद भनेर अग, मगध, काशी, कोशल, बज्जी मल्ल, खेतिय वंश, कुरू, पञ्चाल, मच्छु, सुरसेन, असस्सक अवन्ती, गान्धार, कम्बोज, देशको नाम पनि लिने गरिन्छ । यस्तो धेरै जम्बुद्वीपको वर्णन आइरहेको छ ।

यिनी राज्यहरू कहिले कसरी ठूलो भए कसरी सानो भए । कुनै राज्य मिसिएर गए कुनै राज्यको नाम हराउँदै गए यि कुराहरू धेरै नै लामो छ ।

बुद्धको जन्म कपिलवस्तु शाक्य गणतन्त्र र कोलिय गणतन्त्रको विचको वारी लुम्बिनी भए वहाँ मगधर कोशल राज्यको विचमा रहेको पहिलो स्वतन्त्र वाराणासी राज्यको मृगदावत भनेको ठाउँमा वाहाँ पहिले धर्म चक्र प्रवर्तन गर्नु भयो । अनि तथागत अर्हन्त सम्यक सम्बुद्ध कुशीनगरको मल्ल गणराज्यको जंगलमा माहापरिनिर्वाण हुनु भयो । यसरी चार वटा बुद्धको पुण्य स्मृति दिने पवित्र ठाँउ मध्य बुद्ध गया सारनाथ कुशीनगर कहिले कुनै नाम राज्यको सीमानामा भित्र कुनै नामको राज्य सीमाना भित्र बुद्ध परिनिर्वाण भइसके पछि कपिलवस्तु पनि कहिले कोशल राज्य संग जोडीएर ठुलो भएपनि कहिले हिमवंत प्रदेश यता जोडीएर यता विशाल भए । बुद्ध कपिल वस्तु कोलिय राज्यको विच लुम्बिनी बनमा जन्म भए नेपाल पहिले कस्तो ठुलो आज नेपालको भित्र शाक्य सिंह बुद्धको जन्म भूमि लुम्बिनी सिद्धार्थ कुमारको उनान्तिस वर्षको जीवन वितेको कपिलवस्तु र वहाँको मामाहरूको देश देवदह कोलिय नेपाल अधिराज्य भित्र परेको छ । प्राचीन नेपाल विशाल छ । त्यसैले लुम्बिनी नेपालमा छ । पहिले देखि लुम्बिनी नेपाल नै हो । तर जहाँ पनि कोणागमन तथागत गौतम बुद्धको अगाडी बुद्ध रहेछ । कोणागमन तथागत भईसकेपछि काश्यप तथागत हुनु भयो । काश्यप तथागत भईसकेपछि गौतम बुद्ध हुनु भयो । यहि कुरा सबै ठाउँमा उल्लेख छन् ।

नेपालमा सम्यक पञ्चदानमा दिपंकर बुद्धको पूजा सम्मानको कारणले अतित कालको तथागत पूजानै हो । गौतम बुद्ध हुनुलाई पहिले बोधिसत्व चर्या प्रणिधान गर्नु भएको हे दिपंकर तथागतसंग भईरह्यो । न्यसले महावंशमा आदि बौद्ध पद्धतिको इतिहासमा अतित बुद्धहरूको स्मरण गर्दा खेरी

दिपंकर बुद्ध देखी स्मरण गरि राखे यही परम्परा नेपाली बौद्ध समाजले पनि अतित बुद्धहरूको सम्मान पूजा गर्दा खेरी समेटेको देखाएको छ ।

पालि परम्पराको धर्मको अनुयायीहरूले अहिलेसम्म अतित बुद्धहरूको स्मरण गर्ने गरेको छ । महापरित्राणको समय मात्र होइन दिनहुनै प्रार्थना गरेर पढ्नु पर्छ ।

ये च बुद्धा अतिता च, ये च बुद्धा अनागता पचुपन्ना च ये बुद्धा, अह वन्दामि सब्बदा

अर्थात : कुनै पहिले पहिले हुनु भएका बुद्धहरू हुन् । कुनै पछि हुनुभएका बुद्धहरू, कुनै अहिले वर्तमान कल्पको समयमा हुनु भएका बुद्धहरू सबैलाई म वन्दना गर्दछु ।

नेपालको धार्मिक परम्पराबाट अतित बुद्धहरूको स्मरण गरेर भनिरहेको छ ।

सर्व बुद्धं नमस्यामि धर्मं च जिन भाषितं

अर्थात : सबै बुद्ध हरूलाई नमस्कार गर्छु । वाहाले बुद्धले देशना गर्नु भएको धर्मलाई नमस्कार गर्छु ।

अतित बुद्धहरूको प्रति भएको यो श्रद्धा पद्धति बुझ्नु पर्दछ । नेपालमा भएको अतित बुद्ध दिपंकर तथागत प्रतिको यो आदर पूजा भाव पनि ल्हासामा धर्म प्रचार गर्न गएका आचार्य दिपकर श्री ज्ञान प्रतिको सम्मान गरेको भनि भ्रम हुन सक्छ ।

विश्वको बौद्ध परम्परामा नेपाली बौद्ध परम्परामा यसरी अतितको तथागत बुद्धहरूप्रति पूजा सम्मान भएको कुरा याहा स्पष्ट छ । तर यस्तै कोणागमन तथागतको स्मृति दिने कपिल वस्तु बाहहरूको जीवन संगै कति सम्बन्ध छ । यस्मा राम्ररी विचारगर्न सकिन्छ ।

कोणागमन तथागत हुनु भएका बेला गौतम बुद्ध भएका बोधिसत्व पर्वत भन्ने राजा हो । वाहाँ बोधिसत्व अमात्य गणहरू जम्मा कोणागमन तथागत काहा गएर धर्म देशना सुन्न गए । फेरि (चीनपट्ट) आदि दान धर्म गरि सके पछि अन्तमा प्रवर्जीत हुनु भयो । वहाँ कोणागमन तथागत शोभावती नगरका थिए । धम्मदत्त भन्ने ब्राह्मण वहाँको बुवा थिए । उत्तरा ब्राह्मणी वहाँको आमा हुन् ।

ह्वेनसांगको उल्लेख अनुसार कपिलवस्तु कनकमुनी बुद्धको जन्म भूमि हो । कनकमुनि बुद्ध नै कोणागमन बुद्धभई रहे । आजकाल अरौराकोटलाई कनकमुनी बुद्धको शहर भन्ने गरेका छौं ।

त्यसैने गोटीहवा एउटा अशोकको ढुङ्गाको स्तम्भ छ । अभिलेख केही देखिएको छैन । चीनीया यात्रीहरूको वर्णन अनुसार यो ककुच्छन्द बुद्धसंग सबन्ध देखिन्छ । संगै एउटा स्तुप या भग्नावशेष पनि छ । यस्को उत्खनन् राम्रोसंग भएको छैन । यो स्तुप पनि ककुच्छन्द बुद्धको स्मृतिमा बनाइ राखेको छ ।

बुद्ध पालि भाषामा ककुसन्ध बुद्ध हो । वहाँ अड्डाइस तथागतहरू सम्झने गाथामा फेरि चौबिस तथागतहरू स्मरण गर्ने गाथामा कोणागमन बुद्धको माथी रहेको बुद्ध हो ककुच्छन्द (ककुसन्ध) तथागत हुनु भएका कोणागमन तथागत हुनु भएको ककुसन्ध तथागत खेम (क्षेम) नगरका रहेछन् । वहाँको आमा बुवा हुनुभएका अग्निदत्त अग्निदत्त ब्राह्मण र विशाखा ब्राह्मणी हुन् ।

वहाँ अतित बुद्धहरूको स्मृति दिने स्तुप र स्तम्भ कपिल वस्तुमा भएको साँच्चै विचार गर्न योग्य छ । अभिलेख सम्म भएको अतित बुद्धहरूको पति पुरानो वर्णहरू देशमा छैन । यो नेपाल देशको एउटा ठुलो विशेषता हो । तर यसो भनेर यी स्तुप वहाँ अतित बुद्धहरूको पाला देखी गरेको भनिन्छ । किन

भने एउटा बुद्धले पछि अर्को बुद्ध हुनलाई युग युग कल्पौ कल्प समय चाहिन्छ । भनेको अहिले सम्मको मान्यता छ । एउटा बुद्धले पछि अर्को बुद्ध हुनलाई पहिलाको बुद्धको शासन धर्म पूर्ण लोप भईसके पछि हुने गरिन्छ । यस्तो किसीमले भन्दा खेरी शाक्यमुनी बुद्धले अतितको तथागतहरूको पूजा सम्मानले गर्ने जानियो । अनि यसरी अतित बुद्धहरूको स्मृतिको स्तुप बनाउने मध्येमा यिनी दुईवटा स्तुपको कुरा प्रमाणित अनुसार अहिलेसम्म भेटिएको अनुसार सर्वप्राचीन रूपले हाम्रो अगाडी आउँछ । मलाई मनमा लाग्छ । धार्मिक परम्परा अनुसार यो भद्रकल्पको बुद्धहरूको स्मरण गर्ने सप्त ऐतिहासिक बुद्धहरूको स्मरण गर्ने परम्परा नै वहाँ काश्यप बुद्धको सम्बन्धि कुनै प्राचिन अभिलेख एउटा पनि भेटिए । ककुच्छन्द कनकमुनी कोणागमन काश्यप र गौतम बुद्धको क्रम पुर्ण हुन्छ ।

बुद्ध भन्दा अगाडी बुद्ध धर्म

सिद्धार्थ गौतमको सम्बोधि लाभ हुनु अगाडी बुद्ध धर्म छ भनेर भन्ने गरिन्छ । यस्तो भन्नुको कारण गौतमबुद्ध नेपाल खाल्टोमा आउदा खेरी स्वयम्भु महाचैत्यत्यो ठाँउ स्वयम्भु पुराणको अभिधारणामा निर्भर भई रहेको छ । तर बुद्ध धर्म बौद्ध स्मारक आदि पहिले भएको भए सिद्धार्थ गौतमले त्यतिका दुःख पाउनुपर्ने थिएन । फेरी त्यसबेला बुद्ध धर्म भएको भए वहाँले बोधिज्ञान प्राप्त गर्नु भनेको कुरा कसरी मिलन आउँछ । त्यसैले हाम्रा देशमा पहिला पहिला देखी सिद्धार्थ बुद्ध नभएको बेला देखी नै बुद्ध धर्मको परम्परा छ भनेर भन्नु गौरवको विषय हुन सक्छ । तर सत्यको विषय हुन सक्छ । तर सत्यको विषय हुन सक्दैन । फेरी पहिले पहिले तथागतहरूको वर्णन पुण्य स्मरण अनुसार गरि राखेको छ । गौतम बुद्ध त २५०० जती वर्ष अगाडी हुन् । यो संसारको सृष्टि र संरक्षण यो भन्दा धेरै पहिले अगाडी देखि भइरह्यो भन्न सकिन्छ । कुराको जवाफ अनुसार आदि बुद्धको कुरा महत्वपूर्ण छ । तर साँच्चै भन्ने हो भने चीनी दार्शनिक विचार धाराको उन्नति र प्रगति छ । तर नेपाल कहिले कस्तो कस्तो विचार धारा आयो अनि फेरी बौद्धहरूले पनि कहिले कस्तो कस्तो दर्शन साहित्य र क्रीया पद्धतिको विकास गर्नु भनेर बुझ्नु कम सजिलो छैन । यस्तो कामको अध्ययन गर्दा खेरी त्यो ग्रन्थमा के कुरा छ भनेर पढेर पुग्दैन । कुन परिस्थितिले कुन समय ल्याएको के विचार धारा र क्रिया पद्धतिले कसरी काम दिए । विचार गरेर हेर्नु पर्छ । नेपालका धार्मिक इतिहासमा यहि सामाजिक महत्व र सर्वकालिन महत्वको विशेषताले भरिएको छ । यस्तो भएन भने नेपालमा पनि भारतमा जस्तै बुद्ध धर्म लोप पनि हुन सक्छ त्यसैले हामीले युग अपेक्षित कोशिस र दर्शनलाई एकातिर राखेर महत्व दिन परे पनि ऐतिहासिक अनुसार महत्व र सत्य पनि बुझ्नु पर्छ । नेपालले आफ्नो इतिहास बुद्धधर्मसंगै गासिएर राखिएको छ । स्वयम्भु पुराण अनुसार नेपालको सृष्टिको कुरा जुनै नेपाली सानो हुदाँ देखी नै पहिला पढ्ने । मैले पनि यहिनै पढि आएको छु । नेपाल माहात्मे पनि यहि कुरा प्रकारान्त लेखी राखेको छ । परमानन्दको कमलको फूलमा धर्म धातुको द्रव्य रूप पानीमा महाचीनले बुद्ध स्वयम आएर बस्नु भयो । ज्ञानको आनन्दले भरिएको बुद्ध दर्शन गर्ने मनसुवा भएको भन्ते छोरा दाजुभाईहरू त्याग गरेर यहाँ बस्नु भयो ।

अहिले आजभोली भन्दा ज. शि. सा. के केन्द्रको प्रत्येक प्रकाशमा यो कुरा छैन । स्वयम्भु पुराणको नेपाल सृष्टिको कुरा ठाँउमा अर्को पुराण वा पछिको वंशावलीको अनुसार श्री कृष्ण पर्वत छेदन गरेर पानी बाहिर पठाएको कुरा प्रकाशित गर्ने गरे । दुई तिन कुरा दिएर यथार्थ सत्य तिर विचार पठाउने कोशिस भएन ।

कान्तिपुर उपत्यकामा अतित बुद्धहरू नेपालमा बुद्ध धर्मसंगै नेपालको इतिहाससंग सम्बन्ध राखेको छ । नेपाल उपत्यका जती पुरानो त्यति नै यहाँको बुद्धधर्म पनि पुरानो दिपंकरादी अतित तथागतहरूको सम्मान र स्वयम्भु महाचैत्यको सम्मान यहि धारणा भैरह्यो । दिपंकर तथागत त्रिकाल बुद्धहरूको

गौतम बुद्धको बोधिसत्व प्रणिधान गर्नु भएका अतित तथागत हुन् । अतित बुद्धहरूप्रति श्रद्धा भक्ति राखी वहाँले दीपंकर तथागतलाई पनि नेपालमा भित्र्याई पूजा सम्मान गरेको रहेछ ।

फेरी वंहा अतित तथागतहरूको क्रमअनुसार स्वयम्भु महाचैत्यको विजारोपण हुनु भन्दा अगाडीको तथागत भई रह्यो किनभने दीपंकर तथागत भईसकेपछि कोडिन्य, मङ्गल, सुमन, रेवत, सोभित, अनोमदर्शी, वदम, नारद, पदमोत्तर, सुमेध, तथागत हुनु भएका तथागत क्रमानुसार छन् । पुष्प तथागत भइसके पछि विपशिव तथागत हुनु भयो । वहाँ विपशिव तथागत देखीको वर्णन स्वयम्भु पुराणसंगै गाभिएको छ ।

सत्य युगमा बन्धुमती नगरबाट आउनु भएका विपशिव बुद्धले नाग हृदय जायात्वमा गएर कमलको विउ छरेर जाने वित्तिकै स्वयम्भुको विजारोपण भयो । विपशिव बुद्धले पछि अरूणपुरबाट शिखी बुद्ध आउनु भयो । विपशिव बुद्धले रोप्नु भएको कमलको विउ रत्नमय कमलको फुलको विचमा स्वयम्भु ज्योतिरूप प्रकाश भएको शिखी बुद्धले ध्यानचोमा गएर दर्शन गर्नु भयो । त्यसपछि त्रेता युगमा अनुयम नगरबाट विश्वम्भु बुद्ध आएर फुलभोमा गएर फुल चढाएर स्वयम्भु दर्शन गर्नु भयो । त्यसपछि चीन मन्जु श्री बोधिसत्वले दहको पानी कुटुवालबाट बाहिर पठाएर यो उपत्यकामा मानिस बस्न लायकको बनाइ दिए । पहिलाको राजा धर्माकर हुनु भयो । त्यस पछि क्षेमावती नगरबाट ककुछन्द बुद्ध जानु भएर स्वयम्भु ज्योति रूप दर्शन गर्नु भयो । फेरी वाक्यले वाक्यमती नदी सृजना गर्नु भएको थियो । वहाँ बस्नु भएको पर्वतलाई फुलयो पनि भनिन्छ । यस्को पछि द्वापर युगमा शोभावती नगरबाट कनक मुनी बुद्ध र काली (बनारस) देशबाट काश्यप बुद्ध नेपालमा आउनु भएको थियो ।

यहाँ हामीले विचार पुऱ्याउनु पर्छ । वहाँ अतितको तथागतहरूको नाम र क्रम पालि परम्परा देखी मिली आएको छ । माथी भनेभै बन्धुमती नगरबाट आउनु भएका विपशिव बुद्ध बन्धुमति नगरका थिए । वहाँको समयमा बोधिसत्व अतुल भन्ने राजा थिए । अरूणपुर आउनुभएका शिखी बुद्धको समय बोधिसत्वको क्षेमकर भनेर राखेको पालि वर्णन वहाँको नगर अमरावती हो । फेरी बोधिसत्व अरिन्दभ राजा भनेका छन् । त्यस्तै नै विश्वम्भु बुद्ध अनुपम नगरका भनेर भनेका छन् । तर त्यस बेला हाम्रो बोधिसत्व हुनु भएका पर्वताख्य भनेका र पालि वाङमय अनुसार सुदर्शन भन्ने राजा थिए । ककुछन्द बुद्ध क्षेमावती नगरबाट आउनु भएर पालिबाट ककुसन्ध क्षेम खेम नगरका थिए, भनेका छन् । कनकमुनी बुद्ध शोभावती नगरबाट फेरी त्यस बेला भनेका छन् । कनकमुनी बुद्ध शोभावती नगरबाट आउनु भएर फेरी बोधिसत्व धर्मराज हुनु भयो । रगेभवती नगरका कोणागमन बुद्धको पालामा बोधिसत्व पवराज राजा हुनुभयो । काश्यप बुद्ध काशीबाट वहाँको समय बोधिसत्व जोतीराज हुनु भयो । वहाँको समय बोधिसत्व ज्योतिपाल भन्ने ब्राह्मण युवक थिए ।

यसरी अतित बुद्धहरूको नाम र क्रम संस्कृत र पालि वाङमय अनुसार देखिन्छ । नगरको कुरा अनुसार आयु प्रमाण अनुसार मिल्छ । वहाँ अतित तथागतहरूको समयमा बोधिसत्व नाम मात्र कुनै मिल्छ, कुनै मिल्दैन । यसरी नै पालि त्रिपिटकमा अतितहरू तथागतहरूको वर्णन देखीएको छैन । यसरी स्वयम्भु पुराणबाट पहिलाको तथागतहरूको वर्णन पौराणिक अनुसार पनि तथागतहरूको क्रम नाम र देशको नाम प्राचीन परम्परा अनुसार सम्भेर राखेको महत्वपूर्ण छैन ।

लुम्बिनी कपिलवस्तु र देवदह गौतमबुद्ध

हिमालको मुनी (पार्श्वय) मा रहेको आदित्य कोशलवासी आदिच्य सुर्य गोत्रको साकीय (शाक्य) जातिको कुल ऋतु स्वभावको राजाबाट म प्रवर्जित भएको हो । यो वाक्य गौतम बुद्धको जाति र कुलको कुरा सुनइरहेका थिए । संगै वहाँ जन्म भएको ठाँउको कुरा सम्भेर यो राज्य शाक वनमा स्थापित भइरहेको थियो । शाक वनमा बस्ने भएर यहाँका वासिन्दाहरूलाई शाक्य भनेका थिए । शाक्यहरूको

राजधानी नै कपिलवस्तु हुन् । जातक अनुसार यहाँ पर्खाल घेरेका थिए । सिद्धार्थ गौतमले आफु २९ वर्ष भएको बेला कपिलवस्तुको मुलद्वार बाट निस्केर महाभिस्क्रमण गर्नु भयो । फेरी महाभिनिष्क्रमणको ६ वर्षपछि वैशाख पूर्णिमाका दिन वहाँ बुद्ध हुनु भयो र कपिलवस्तु पनि आउनु भयो । बुद्धत्व प्राप्ति पछि ५ वर्ष पुगेको बेला राजा शुद्धोधनको निर्वाण हुनु भएको थियो । यही समय शाक्य र कोलियहरूको रोहिणी नदीको पानी कुरामा भगडा भएको थियो । बुद्ध वैशाली आउनु भएर भगडाको कुरा फैसला गरि दिनु भयो । यो समयमा पनि बुद्ध न्यग्रोधाराममा वस्नु भएको थियो । यस पछि बुद्धले ३ महिना कहि नगइकन कपिलवस्तुमा विहार गरेर वस्नु भयो । यहिनै बुद्धको पन्ध्रौ वर्षावास हो । यो समय बुद्धको तेस्रो वर्षावास कपिलवस्तुमा यात्रा र विहार गर्नु भएको समय हो । फेरी एक पटक कहिले विडुडभले शाक्यहरूलाई नास गर्न हेरी रहेको बेला बुद्ध कपिल वस्तुको सीमा क्षेत्रको छायाँ नभएको रूख मुनि बसेर बुद्धले ज्ञातीबन्धुहरूको छायाँ सितल छ भन्ने वित्तिकै विडुडभ चुपलागेर कोशल फर्केर गए बुद्धले यसरी तिन पटक शाक्यबुद्धको यो अन्तिम दर्शन हामीले गर्न सक्ने भए ।

“देवदह सुत्त” को देशना भगवान बुद्धले देवदहमा गर्नु भएको हो । देवदह पनि शाक्यहरूको नै निगम हो । यहाँको मङ्गल पुस्करनीमा वस्नु भएको बेला सिद्धार्थ गौतमले राहुल कुमार जन्म भएको कुरा सोध्नु भएको हो । बुद्ध पहिले कपिलवस्तु आउँदा खेरी कोलिय भएर आउनु भएको कुरा कालुदायीको प्रार्थना प्रसंगबाट थाहा हुन्छ । देवदह सुत्त वण्णना अनुसार देवदह निगमको सहारामा स्वयं बुद्ध लुम्बिनी वनमा पनि विहार गरेर आउनु भएको रहेछ ।

नेपाल उपत्यकामा बुद्ध

ऐतिहासिक शाक्य सिंह गौतम बुद्धको नेपाल उपत्यकामा आउनु भएको विषयबारे चर्चा । स्वयम्भु पुराण अनुसार वहाँ बुद्ध आफ्ना शिष्यहरू महाकाश्यप आनन्द सहित ५०० भिक्षु संघ लिएर यहाँ आउनु भयो । वंशावली अनुसार हुमतिका छोरा जितेदास्ती राजा भए । यस राजा अर्जुनका आग्रहमा युद्धमा कौरवहरूसंग लड्न गए । यस्को राज्यकालमा शाक्य सिंह बुद्ध कपिलवस्तुबाट नेपालमा आउनुभयो । स्वयम्भु र मन्जु श्री चैत्यमा आउनु भएर गोपुच्छाग्राम चैत्यमा आउनुभयो । त्यहाँ चुँडा भिक्षुणीले वहाँको पूजा गरे । त्यहाँ सारीपुत्र मौदगल्यायन आनन्द आदि धेरै ब्राह्मण क्षत्रिय भिक्षुहरू धेरै बोधिसत्वहरू पनि थियो । त्यहाँबाट वहाँले गुहेश्वरी र नमोबुद्धमा आफ्नो पहिलाको जन्मको (अस्ती) गहना निकालेर देखाएर महासत्व राजकुमारले वाघलाई आफ्नो मासु काटेर खाएको चर्चा पनि सुनाउनु भयो । वहाँको कति शिष्यहरू नेपालमा नै वस्नु भएको थियो ।

यिनी वर्ण शैली बुद्ध नेपालको यो उपलक्ष्यकामा आउनु भएको कुरा ऐतिहासिक तत्व कति देखिन्छ । स्पष्ट पनि छ । वर्णन मा अतिरञ्जन भएपनि जातकिय शैली पनि भएको थियो । कुरुक्षेत्रको भगडा जिते दास्ती महाभारतको युद्धमा गएको समय बुद्ध नेपालमा आउने समयको कुरा होइन यो आधारमा टिप्पणी गर्ने पनि इतिहासकारहरूले नगरेको ठाँउ अनुसार विचारणीय कुरा एउटा पनि छ । कथन अनुसार बुद्ध नेपालबाट आफ्नी आमालाई स्वर्गमा गएर उपदेश दिन जानु भएको रहेछ । राजा शुद्धोधन निर्वाण भइसके पछि रोहिणी नदीको पानीको कुरामा भगडा भएको बेलामा बुद्ध दृतीयवार कपिलवस्तु आउनु भएको हो । त्यसपछि मंकु पर्वतमा वर्षावास वस्नु भएको सातौं वर्षावास गर्ने आफ्नी आमालाई उपदेश दिन त्रायत्रिंस देवलोकमा बुद्ध आउनु भएको वर्णन त्रिपिटकमा छन् । यता नेपाल उपत्यकाबाट आमालाई उपदेश दिन स्वर्गमा जानु भएको कुरा उता कपिलवस्तुबाट मंकुल पर्वत भएर त्रायतिंश देवलोकमा जानु भएको वर्णन अर्को कुरा मंकुल पर्वतको बारे अहिलेसम्म यहाँ रहेको पर्वत भनेको सर्वमान्य निर्णय भएको छैन फेरी अर्को सुनापरान्तको मानिस धेरै वदमास भएको कुरा पनि यहाँ आएको छ । यस्तै गरी मंकुल पर्वत नै नेपाल उपत्यकाको कुनै पर्वत भनेर भन्न खोजेको होइन । यहाँ स्थिती मात्र अगाडी राखेको हो ।

ऐतिहासिक शाक्यमुनी बुद्धलाई नेपाल उपत्यकामा आउनुभएर नेपाल महात्म्य भननै विचित्र चरित्र पनिदेखाएको छ । सौराष्ट्र देशबाट आएर इन्द्रियलाई वंशमा राखेर बुद्धवतारले पनि मणिधातुमा तपस्या गर्नुभयो । अनि पञ्चाग्नि ज्वालाबाट वहाँबाट आएको पसिनाबाट मणिमती नदी बगेर आयो । बुद्धको तपस्या देखेर गिरिजा (पार्वती) खुशी भएर वसुदेवि नाम प्रकट हुनुभयो । शिवले रचना गरी रहेको यो क्षेत्रमा वहाँले तपस्या गर्नु भयो ।

यसैले बुद्ध यो ठाउँमा उपत्यकामा शैव आचार हुनेहरू बौद्ध आचार हुने मानिसहरू अवश्य छन् । हे प्रभु वाग्मती र मणिमतीको दोभानमा राम्रो क्षेत्रमा शिवधर्ममा आएको भएर लिङ्ग स्थापना गर्नु भयो । गिरी सुताको यो कुरा सुनेर कारुणिक बुद्ध मुनि दोभानमा “कारुणिकेश्वर लिंग” स्थापना गर्नु भयो । स्वयम्भु पुराणको बौद्ध दृष्टिकोणको शाक्यमुनी बुद्ध नेपाल उपत्यकामा आउनु भएको वर्णन यो “नेपाल माहात्म्य”मा शैवी दृष्टिकोणको शाक्यमुनी बुद्ध नेपाल उपत्यकामा आउनु भएको वर्णन छ ।

फेरी याहा अर्को दृष्टि एक पटक विचार गरी हेर्दा खेरी महावंशमा बुद्ध श्रीलंका द्विपमा तीन पटक जानु भएको छ । पहिलो वाट बुद्ध श्रीलंका जानु हुदा अनोतप्त दह (मानसरोवर) मा भोजन गरेर जानु भएको थियो । श्रीलंका जादा खेरी नेपाल भएर वा नेपालको शिरान बाटनै जानु पर्ने बुद्धत्व प्राप्ति - गुलाधर्म)पछि (पुष्प पुत्री) वैशाख पुर्णिमा का दिन श्रीलंकामा बुद्ध पुग्नु भयो भन्ने कुरा उल्लेख छ । त्यस्तै नै वर्माको बौद्ध इतिहासमा पनि बुद्ध वर्मामा जानु भएको कुरा पनि उल्लेख छन् । यसरी आफ्ना आफ्ना देशमा श्रद्धालु बौद्धहरूबाट शाक्यमुनी बुद्धको दर्शन भयो । तर नेपाली श्रद्धालुहरूले नेपाल उपत्यकामा शाक्यमुनी बुद्ध कुनै दर्शनलाई ठीक र नजिक पर्छ । बुद्ध धर्ममा पाली वाङ्मय हिमालको कुनै आकर्षण र सजिव चित्रण छ र अनुभवको सार छ । हिमालको एउटा अरण्यकुटीमा बुद्ध बस्नु भएको वर्णन रज्जसुत (संयुक्त निकाय) मा छ । “उत्तरमा” भनेको जनपद कुनै राज्य हो अहिले सम्म विवाद नै छैन । कपिलवस्तु निगोधारामा गएर बस्नुहुदा पहिला कपिल वस्तु को आगमन समय मानै बुद्धले आफ्ना भाई नन्दलाई गराउनु भयो । भर्खरै विवाह भएको नन्द भिक्षु भइसके पछि आफ्नो धर्मपत्नी जनपद कल्याणी सम्भेर बसीरहे बुद्धले उसलाई बोध गर्न उत्तरतिर साथमा लिएर जानु भयो ।

नेपाल उपत्यकामा बुद्ध धर्मको प्रवेश

नेपाल उपत्यकामा बुद्धको समय देखी तराईको देशसँग आउने जाने भए । त्यसबेला नेपाल उपत्यकामा नेवारहरूको राज्य थियो । नेवारहरूलाई किराँती पनि भनिन्छ । बुद्धको जीवन कालमा उनी भिन्न भएका व्यापारीहरूसँग भिक्षुहरू नेपाल उपत्यका आउनु भएको वर्णन पनि छ । भन्नेहरू व्यापारीहरूसँग नेपाल उपत्यका जानु भयो तर यहाँको ठुलो चिसो पचाउन नसकेर वहाँहरू फेरी फर्कनु भयो यसरी वहाँहरू यहाँ धेरै बस्नु भएन यहाँका निवासीहरूले भिक्षुहरू दर्शन गर्न पाउनु यो प्रशंगमा पहिलो हो । बुद्धको जीवनीको अन्ततिर कोशलको विडुडभले कपिलवस्तुमा आक्रमण गरेको वर्णन पालि त्रिपिटकमा छ । यसरी आक्रमण गर्दा खेरी कति शाक्यहरूनेपाल उपत्यकामा भित्रिए । कुनै समयपछि कोलिय गणतन्त्रका र कोशलका राजतन्त्रको प्रभावमा बस्नगाहो भयो । अनि यसरी नै नेपाल उपत्यकामा पनि भित्रियो । किन भने एकातिर गाहो । अर्को तिर नेपाल उपत्यकामा प्राचीन अभिलेखको समयसम्म यिनीहरूले राम्ररी बसोवास गरेर बसी सकेको थियो । मूल सर्वास्तीवाद विनय बुद्धको अन्तिम समयतिर कपिलवस्तुको धेरै शाक्यहरू नेपाल उपत्यकामा आएको देखिन्छ । लिच्छविकालको टेवहालमा अभिलेखमा शाक्यमुनी भिक्षु प्रियपाल र चावहिलमा अभिलेखमा भिक्षु बन्धुभद्रको नाम स्पष्टले आएको देखिन्छ । काठमाण्डौंको पुरानो दुईटा वस्तीको नाम कोलीग्राम र दक्षिण कोलीग्राम हो । अभिलेखको “वृज्जकरथ्या” को उल्लेखले वज्जीहरूको अस्तित्व पनि नेपाल उपत्यकामा देखाउँछ । कपिलवस्तुबाट आएका शाक्यहरू मध्ये आनन्द महास्थविरको परिवारहरू पनि भएको लेखीरहेको थियो

। आनन्द भन्ते आफ्ना परिवारहरूसंग भेटेर व्यापारीहरूसंग यहाँ नेपाल उपत्यकामा आउनु भयो । फेरी यहाँ फर्केर आउनुहुँदा सीतले खाएको खुट्टाको औंला देखेर बुद्धले भिक्षुहरू जाडो ठाँउमा जुत्ता लाउने विनय नियम आज्ञा गर्नु भयो । कोशलका विडुडभले कपिलवस्तु आक्रमण गर्दाखेरी बुद्ध ७८ वर्ष जति भएको थियो । त्यसैले बुद्धलाई छायाँ जस्तै नछोड्ने आनन्द भन्ते यो अवस्थामा नेपाल उपत्यकामा परिवारलाई विचार गर्न आउनु सम्भावना छ । बुद्धको जीवित अवस्थामा आनन्द भन्ते उपत्यकामा जानु नभइकन जुत्ताको सम्बन्धमा बुद्धले विनयको कुरा आज्ञा हुनु भएको सम्भव छैन । अर्को कुरा पालि विनय अनुसार सोण कोलिविसं स्थविरको कारणले जुत्ता लगाउने सम्बन्धमा विनय अनुसार भइरह्यो । सम्पन्न कुलबाट प्रवर्जित हुनुभएका सोण स्थविरको कष्ट देखेर बुद्धले एक सरा तलुवा भएको जुत्ता लगाउने विनय निहित गर्नुभयो । पछि खुट्टामा घाउ भएका खुट्टा दुःखेकाहरूले जुत्ता लगाउने विनय भयो । यो प्रसंग छोडेर विचार गरेर आनन्द भन्ते क्षीणाश्रव भइसकेपछि मात्र नेपाल उपत्यकामा जाने सम्भव छ किन भने बुद्धको परिनिर्वाण पछि वहाँ आनन्द भन्ते तृष्णा क्षय तिर तल्लीन हुनु भएको थियो । पछि वहाँ संगायना गर्ने कार्यमा व्यस्त हुनु भयो ।

नेपालमा राजा अशोक

देवताहरूको प्रीय राजा अशोक लुम्बिनी आउनु भएको कुरा अहिलेसम्म लुम्बिनीमा खडा भइरहेको अशोक स्तम्भले बोलिरहेको छ । वहाँले लुम्बिनी “हिद बुधे जाते” त्यहाँ जन्म हुनु भएको आफ्नो उद्गार ढुंगाको शिला स्तम्भमा लेखिएको छ । त्यसैले महापरिनिर्वाण सूत्रमा “इध तथागतो जातो” त्यहाँ तथागत जन्म भए भनेर लेखेका थिए भने सम्झाएको थियो । दिव्यवादनमा लेखेको अनुसार राजा अशोक पहिले लुम्बिनी भित्र आउनु आउनु हुँदा पनि उपगुप्त स्थविरले दायाँ हात माथी उठाएर “अस्मिन् महाराज पदेथे भगवान जाता” महाराज यो प्रदेशमा भगवान जन्म हुनु भयो भनेर भन्नु भएको रहेछ ।

पहिला पहिला राजाहरू वन विहार गर्न जाने गर्थे । यो यात्रामा मृगादि शिकार गर्न या नाना प्रकारको अमोद प्रमोद हुने गरिन्छ । तर देवताहरूको प्रीय दस्सी राजाले आफ्नो राज्याभिषेक पछि दश वर्षपछि सम्बोधिको अनुशरण गरेदेखि धर्मयात्रा गर्नुभयो । आफ्नो राज्याभिषेक दुई वर्षपछि देवताहरूको प्रीय प्रीयदस्सी राजा त्यहाँ लुम्बिनी आउनु भयो । अशोकले त्यहाँ एउटा चैत्य पनि बनाए । सुवर्ण मुद्रा लाख दान गरे । बहुजन हित र शुखको निम्ति नै अशोकले धर्म लेख लेखाउन लगाउनु भएको थियो । यस्तो शिला लेखेलाई प्रमुख गरि चौध वटा शिलालेख सात वटा स्तम्भ लेख दुईवटा कलिंग अभिलेख दुईवटा सानो शिलालेख र भावुशिलालेख छ, वटा सानो स्तम्भ गृहलेखहरूआदि अनुसार सम्झाउनु पर्ने या लुम्बिनी र निग्लीहवामा रहेको स्तम्भलेख सानो स्तम्भलेख गन्ति गरेर राखिन्छ । लुम्बिनीमा रहेको स्तम्भलेख देवनागरी आलेखमा यस्तो छ ।

“देवान पियेन पीयदस्सीन लाजिन विसति वसभिसितेन

अतान आगच्छ महियिते हिदबुधे जाते शाक्यमुनिति

सिलाविगडभीचा कालापित सिलाथभे च उसपापिते

हिद भगवं जातेति लुमिनी गामे उवलिकेकटे अठ भागिये च ”

यसको साधारण अर्थ हो । देवताहरूको मन पर्ने प्रीयदस्सी राजा राज्यभिषेकको बीस वर्ष पुगेको दिनमा नै पुग्नुभयो । त्यहाँ बुद्ध शाक्यमुनि जन्मीनु भएकोले ‘सिलाविगडविचा’ गरेर एउटा ढुंगाको स्तम्भ उठाउनुभयो । त्यहाँ भगवान जन्मेको भनेर लुम्बिनी गाँउलाई उवालिक (वालिमुक्त) गर्नु भयो । फेरी अष्टभागिय पनि त्यसको पुरा अर्थ ब्यख्या लामो छ । त्यसैले त्यहाँ यति भन्न सकिन्छ । अशोक राजा लुम्बिनी बुद्धको जन्मभूमि दर्शन गर्न आउनुभयो । त्यसपछि कपिलवस्तु आउनुभयो भनेर दिव्यवादनमा

लेखिराखेको छ । त्यहाँ पनि वहाँले ढुंगाको पिलर स्तम्भ खडा गर्नुभयो । त्यस मध्ये अभिलेख भएको निग्लिहवामा रहेको ढुंगाको स्तम्भमा लेखिराखेको छ ।

कपिलवस्तुमा राजा अशोकले हेर्नुभएको ठाँउ मध्ये दिव्यवादन अनुसार बत्तिस महापुरुष लक्षण राजा शुद्धोधनले देख्नु भएको ठाँउ शाक्यवाद भनेको देवकुल असित ऋषि सिद्धार्थ गौतम बुद्ध हुन्छ भनेर भन्नुभएको ठाँउ सिद्धार्थ गौतमलाई लिपि ज्ञान दिएको ठाँउ सिद्धार्थगौतमले सिल्प विद्या देखाउनु भएको ठाँउ बोधिसत्वको व्यायमशाला बुद्ध मरेको आदि बोधिसत्वले देख्नुभएको ठाँउ बोधिसत्व बाल्यकालमा ध्यान गर्नुभएको जम्बुक वृक्षको ठाँउ सिद्धार्थ गौतमले रातको मध्यम याममा महाभिनिष्क्रमण गर्दा निस्कनु भएको ढोका आदि सम्भिन लायकको छ । त्यसपछि राजा अशोक मगधतिर जानुभयो । जहाँ श्रमण सिद्धार्थ गौतमले बिम्बिसार भेट्नु भएको हो । यो यात्रावर्णनको पछि बुद्ध जीवनीको घटनासँगै अघि बढिरहेको भयो । राजा अशोक बुद्धको महापरिनिर्वाण भूमिसम्म जानुभयो । सारिपुत्र र मौद्गल्यायन जस्ता अग्रश्रावकहरू र आयुस्मान आनन्द जस्ता श्रावकको पुण्य स्मृति दिने ठाँउमा पनि जानुभयो । तर त्यहाँ हिमवन्त प्रदेश वा नेपाल उपत्यकामा जानु भएको कुरा कहिँ संकेत छैन । त्यसै पनि यो सम्बन्धको कुरामा केही विचार गरौँ ।

नेपाल उपत्यकामा अशोक

नेपाल उपत्यकामा अशोक राजा आउनु भएको बारे बंशावली कथा अनुसार वर्णन गरिएको छ । (थुको) राजाको राज्यकालमा पाटलीपुत्रका राजा अशोक नेपाल उपत्यकाको पवित्र स्थानको कृति सुनेर आफ्ना गुरुसँगै नेपाल उपत्यकामा यात्रा गर्नुभयो । वहाँ राज परिवारसँगै आउनु भएको थियो । पवित्र स्थानको दर्शन गरेर पवित्र पानीमा नुहाएर स्वयम्भु, गुह्येश्वरी, आठ वीतराग बुद्धको चैत्यको दर्शन पनि गर्नुभयो । वहाँ राजाले धेरै चैत्य पनि बनाईदिनुभयो । आफ्नी छोरी चारूमतिको विवाह क्षत्रिय राजा देवपालसँगै गरिदिए । फेरी तीन हजार छ सय विगा खेत पनि दिएर आफ्नो देशमा फर्केर गए । त्यसपछि चारूमति र देवपालले देवपाटन भन्ने देश बनाउनुभयो । उमेर सकेपछि चारूमति र देवपालले बाँचेको जीवन धार्मिकपूर्वक जीवन जीउने बीचार गर्नुभयो । फेरी दुईवटा विहारअलग अलग पनि बनाउनुभयो । चारूमतिले विहार बनाएर भिक्षुणी भए अनुसार जीवन जीउनु भयो । तर देवपालले आफ्नो विहार पूर्ण गर्न नसकेर मन विगारेर जीवन छोड्नुभयो । चारूमतिले बनाएको चावहिल अहिलेसम्म पनि छन् । चावहिल अशोक कालिन भन्ने कथन चारूमतिले बनाउनु भएको कुनै पुरातात्विक प्रमाण अहिलेसम्म देखिएको छैन । तैपनि त्यहाँका क्षेत्रमा बुद्ध र संघप्रति श्रद्धा भने राखेर दानादि गर्न श्रद्धालु बौद्ध महिला परम्परा लिच्छवीकालसम्म सम्बन्ध रहेको प्रमाण भेटिएको छ । यो ठाँउ एउटा प्राचीन एतिहासिक स्थान हो । त्यही ठाँउबाट नेपालको विभिन्न युगको परिमाणको सम्बन्ध पनि छ । चावहिल र चारूमति विहार एउटै हो । महावंश र दीपवंश अनि अशोकको अभिलेखमा चारूमति नाम भएका छोरीको पनि नेपालयात्राको वर्णन छैन । कहिले इतिहासमा चारूमतिको नाम छोरी संघमित्रसँगै सम्भे पनि देवपालको नाम ज्वाँई अग्नि ब्रह्म (संघामित्राको पति) साथै सम्भेपनि मूल स्रोत देखाएको छैन । भाषा बंशावली अनुसार विचार गरे भने मञ्जुवहाल चावहिल वृषदेव राजाले बनाउनु भएको हो । चावहिल धंदो चैत्य नामले प्रशिद्ध भए । मध्यकालसम्म यो चावहिल चैत्य यही धंदो चैत्य नामले प्रशिद्ध भईरहे ।

पाटनको चार स्तूप

पाटनको चारै दिशामा चारवटा स्तूप र बीचमा पिम्बहालको चीलयो चैत्यलाई राजा अशोकले बनाउनु भएको आजभोलिसम्म बौद्धहरूले भन्ने गरेका छन् । तर यो कथन कहाँदेखि कहिलेदेखि कुनै विश्वासले मानी आएको कुरा विचारनीय हुन । बंशावली अनुसार पछि राजा अशोकले नेपालमा आएर पवित्र नदिमा नुहाई स्वयम्भु गुह्येश्वरी दर्शन गरी धेरै चैत्य बनाएको वर्णन गरिएको छ ।

कपिलवस्तुबाट नेपाल आएका सुनम श्री मिश्र ब्राह्मणले चार युगको स्मृतिदिने अशोकले बनाएको स्तूप मध्ये एउटा स्तूपको ठाँऊ विहार बनाउन ठाँऊ रोजे । एउटा स्तुपा भित्र विडोल ज्वारत राखी सबै स्तुप जिर्णोद्धार पनि गरे ।

यो माटोको थुम्को बनाइ राखेको स्तूप अशोकको समयमा पुरानो पुरानो बौद्ध स्तूप जस्तै छन् । साँचिको स्तूप शैली र श्रीलंकाको प्राचीन स्तूप शैलीको साथै यहि स्तुपको शैली सरलतामा एउटै देखिन्छ । आनन्दपूर्वक अशोकले बनाएको भारतको स्तुपको स्वरूप र पाटनको स्तुपको स्वरूपको तुलना गर्दा खेरी कहि पनि एकैनाशका थिएनन् । फेरी अशोकले पाटनको स्तूप बनाउन लगाएका भए निश्चय पनि भारतको कालिगढहरूले काम गरेको हुनेथियो । यो स्थितिमा साँची र सारानाथको स्तूपसँगै यहाँको स्तूपको कुनै कुनै सम्यरूप देखिनु पर्ने हो तर यसरी देखिएको छैन सारानाथ र साँचीको आजभोलीको स्वरूप त्यतिका हेर्दा त्यसपछि अग्लो राखेको श्रद्धाले सिगारिएको नहटाईकन हेर्दा जस्तो कला वस्तुकलामा बाहिर कालिगढ आउनुपर्छ भन्ने सुन्ने वितिककै यसरी भ्रम हुन सक्ने भए । यस्तो भनेको अर्थ स्तुप राजा अशोकले नै बनाए भन्न खोजेको होइन । बरू माटोको चैत्य बनाउने पुरानो परम्परा चार स्तूपमा भएको कुरा देखाउनु नै यहाँको अभिप्राय हो । यही स्तुप मूलतः महायानी भन्दा थेरबाद (स्थविरवादी) बढि देखिएको छ । यसको निर्माण धेरै सरल तरिकाले भएकोले यसको अर्को स्थापात्य कला हेरेर पहिलाको एवं बौद्ध दर्शनमा महायानी विचारधारा बाहिर आउनु अगाडिको हुनसक्छ । भनेको तर्क मिल्छ । वंशावली अनुसार सुन्दर भनेका एक माली बानीय पुल्लोकको स्तूप दो चैत्यको प्रतिमा स्थापित गरे जस्तै स्तुपको पञ्च बुद्धको प्रतिमा पछि श्रद्धाले भरियो ।

यहि स्तुपको बारे वंशवलीको अरू अरूको कथन नभएको होइन । राजा वीरध्वजलाई सपनामा सर्वेश्वरले देवताले भने “त्यही हे श्री यन्नाकारले पाँचवटा थुम्को बनाएर ललित पतन नाम राखेर चौबिस वटा टोलको सहर बनाईदिए । यसरी आज्ञा सुनेर बनाएको ललितपतन सहर हो । यहि देशना वीरदेव नाम भएका राजासँग सम्बन्ध राखेको छ । साथमा राजा वीरदेवको पालामा शुन्दर भन्ने बनियाले रत्नाकर समुन्द्रमा गएर सतकोटि धन ल्याएर” एक कोटि धन गर्भमा राखेर कालिगढ ३६०८/९ स थुलको भन्ने चैत्य स्थापना गर्नु भन्ने पनि हुन्छ । यी सबै कुरा मात्रै भयो । थुम्को भनेको नै स्तुप अर्थमा लिँदाखेरी पाटन देश स्थापनाको विषय यीनी सबै कुराहरू पुरा पनि होइन । यसरी पाटनको स्तुप अध्ययन कम राम्ररी पूरा गर्न नसकेर विशेषतः पूरातात्विक प्रमाण नभएर यसको बारे अनेक अनुमान गर्ने भएको थियो । यो स्तुपको गर्भमा सम्राट अशोकले हिमवत प्रदेशमा आएको भस्को कोही एक स्थविरले सम्भवत काश्याप मार्फत पठाई दिएको बुद्ध अस्थि राखेर बनाएको हुनुपर्छ । यो स्तुपको निर्माण शैली त्यो समयमा बनाएको अशोक स्तुपको तरिका यस्तो भएकोले अशोकले बनाएको स्तुप भनेको हुन सक्छ । अशोकको धार्मिक टोली स्थविरको शिष्य उनीहरूका सन्तानहरूले बनाएको हुनसक्छ । त्यो टोली प्रति नै सम्मान स्वरूप यसलाई अशोकले बनाएको भन्ने अनुमान पनि अनुमान मात्रै हो । सबभन्दा पहिले हिमवन्त प्रदेशको धर्मदूत मण्डल आएकाले हिमवन्तको अर्थ उपत्यकाभित्र परेको कुरा आउँछ । धर्मदूत पठाएकालाई राजा अशोकले वा संघ निर्णय गरेर अस्थि धातु पनि दिएर पठाएको कुरामा विचार गर्नु पर्छ । अशोकको धर्मदूत मण्डलको शिष्यहरूले बनाएको अनुमान र धर्मदूत मण्डलको काम श्रेय अशोकलाईसम्म दिने लामो बाटो नै भयो । अशोकको धर्मदूत मण्डलको सन्तान भन्न नै सुहाउँदैन किनभने त्यसबेला भिक्षुहरू सन्तान परम्परा अगाडि बढाउने तरिकाले सक्तिलाई साथ लिने साथी भिक्षुहरू होइन बरू “ अशोकको धर्मदूत मण्डल आएको समय दुई पुस्तापछि भन्ने ग्राह्य छ । फेरी यो पुस्ताले नेपाल पक्का बौद्ध भइसकेपछि त्यस बेलाको राजधानी पाँच स्तुप वा चैत्य बनाए माटोको थुम्को जस्तो चैत्य अहिलेसम्म छन् । कुनै कुनै भुलले अशोक स्तुप पनि भनिन्छ, यो कुरा पनि विचारनिय छ ।”

राजा अशोकको बारे राम्ररी कुरा गर्न वाङ्मय महावंश, दीपवंश, बुद्धघोषाचर्यको विनय अष्टकथा, नेपालको प्रचीन अवदानत सम्भन लायक छन् । तर यस पुस्तकमा पटानको चार स्तूपा बारे केही देखिएको छैन । अशोक जस्तो राजाको बारे पनि ब्राह्मण वाङ्मय भनिन्छ । कयौं शताब्दीसम्म चुप लागेर बसेकाछन् । अशोकको प्रभाव भएसम्म नै अरूको बारे ब्राह्मण वाङ्मयले केही देखाएको छैन । त्यसैले यो विषयमा नयाँ अभिलेख वा पुरातात्विक प्रमाण नभएसम्म भन्न सकिदैन । दिव्यावदानको अशोकको धर्मयात्रा अशोकको हिमवन्त तिरको यात्रा केही संकेत गरेको छैन । फेरी अशोकको धर्मपात्रको स्वभाव अनुसार विचार गर्दा खेरी पवित्र तिर्थ भनेर वहाँ भित्र जान अवसर पाउनु भएन ।

अशोकको धर्मदूत

राजा अशोक नेपाल उपत्यकामा आउनुभएको मात्र होइन । वहाँको मान्छे - (धर्मदूत) नेपाल उपत्यकामा भित्र आएको विषयले पनि शंका गरेका छन । तर अशोकको धर्मदूतको बारे यति आनन्दपूर्वक निर्णय गर्न सजिलो छैन । संगिति सिद्धिएर जिन सासन प्रकाश गर्नुभएका मोगल्लीपुत्त स्थविरले भविष्यतिर हेरेर पच्चन्त देशमा पनि बुद्ध शासन स्थापना गर्न स्थविरहरू धर्मदूत अनुसार पठाउनुभयो । कास्मीर, गन्धार, मज्झन्तिक थेर, महिसमण्डलमा महादेव थेर, बनवासमा रक्खित थेर, अपरान्तमा धर्मरक्खित थेर, महारङ्गमा महाधर्म थेर, यवनहरूकहाँ महारक्खित थेर, हिमवन्त प्रदेशमा मज्झिम थेर, सुवर्णभूमिमा सोण थेर र उत्तर थेरहरू लंका हिदवनमा आफ्नो शिष्य महा महिन्द्र र इट्टिय उत्तियमा सम्बल अनि भद्रशाल सहित पाँच जना थेरहरू धर्मदूत अनुसार पठाउनु भएको रहेछ । अशोकले आफ्नो राज्याभिषेक १३ वर्षपछिको अभिलेखमा यवन, कम्बोज, गन्धार राष्ट्रिक पश्चिम सिमामा धर्म स्थापनाको निमित्त चाहिएको व्यवस्था गरिसकेपछि यो वाङ्मयमा उल्लेख शंका गर्ने ठाउँ नै छैन । अन्तियोक, तुरमय, अनेकिन, मग, अलिकसुन्दरहरूलेसम्म अशोकको धर्मविजय स्वीकार गरे । सिरिया, इजिप्ट, सरेन, मसेडोनियासम्म अशोकको अभिलेखले नाम लिन्छ । बर्मा र थाईल्याण्डको कुराले अशोकको धर्मदूत आफ्नो आफ्नो देशमा पुगेको सम्भकेको छ । नेपाल अशोकको बाजे चन्द्रगुप्ता मौर्यको पालादेखि उनको निमित्त मगदमा नाम चलेको देश हो । त्यसैले पेशावर पुरी, थान, भोपाल, हैदरबाद, मैसुर, विहार, अफ्गानिस्थान र नेपाल - लुम्बिनी, कपिलवस्तु) सम्म अशोकको अभिलेख हामीले देखेका छौं । यो अवस्थामा अशोकको धर्मदूत काठमाण्डौ उपत्यकाभित्र नपुग्न सक्छ ।

मज्झिम थेर हिमवन्त प्रदेशमा प्रचार गर्न जानुभयो । दीपवंश अनुसार वहाँ मज्झिम स्थविर साथै आउनु भएका अरू चार स्थविरको नाम पनि रहेछ । वहाँहरू हुन काश्यपगोत्त, दुरभिसार, सहदेव र मुलकदेव त्यहाँ वहाहरूले हिमवन्तको धेरै यक्षहरूलाई धर्मका कुरा बभाईदिनु भयो । वहाँले धर्मचक्र सुत्रको देशना गर्नुभयो । फेरी महावंशमा वर्णन गरिएको छ । चार स्थविरहरू साथ मज्झिम ऋषि (इषि - भिक्षु)हिमवन्त प्रदेशमा जानुभयो । फेरी पाँच भिन्न भिन्न राष्ट्र (पञ्चयरङ्गानी) लाई श्रद्धालुहरूलाई यहि विचारणीय कुरा छन् । एउटा प्रदेशभित्र पाँच राष्ट्र भएको त्यस बेलाको भौगोलिक शब्द । शासनवंशमा हिमवन्त प्रदेशलाई बुभाईदिन (चीन रट्ट) चीन राष्ट्रसम्म देखाईराखेको कुरा थाहा विचार गर्नयोग्य छ । हिमालयसम्म पुगेको देश चीनलाई “हिमवन्तो एकवहध्दं हुत्वा ठितं चीन रट्टं” भनी राखेको छ । यो वर्ष संकेतया नेपाल र त्यहाँ रहेको मिसिएको उत्तरिय देश सबैलाई हिमवन्त शब्द राखिएको छ । गोपाल वंशावलीको नेपाल “हिमवन्त शैन्य मध्यवर्तणी महारण्य भूत भुमण्डल”हो । यसरी हिमवन्त शैलको बीचमा रहेको ठूलो बन सहितको मण्डल नेपाल हो । यसरी नै उपत्यकाको नेवारहरूले यो धर्मलाई आधरपूर्वक आफ्नो सम्भेर लिएको कुरा शुङ्ग मौर्य वंश हटाएर नयाँ राज वंशको जग राखे त्यस समयबढि भिक्षु भिक्षुणी मधेशबाट यहाँ भित्रियो पनि भनिन्छ । फेरी यिनी साना साना समूह भएर आएकाहरू ऋाफ्नो भाषा छोडि नेवारहरूको भाषा बोल्न थाले । तर यिनीहरूको प्रभावले पहिलाको काठको घर बनाउने गाँउमा इटा, टायल छाएको घर भएर नगर बने, ऊनको कपडा

लगाउनेहरूलाई कपासको कपडा लगाउने पनि सिकाईदिए । मधेसको अन्न र फलफूल पनि रोप्न जान्ने गराईदिए । यो कुरा संकेत गरेर फेरी भनिएको हो । जबदेखि गुँ बन्दै गयो त्यसबेलादेखि नेपालमा सभ्यता सुरु भयो ।

सुगतशासन पक्षपाति राजा वृषदेव

मानदेवको ३८६ सम्बतको (वि.सं. ५२९) को अभिलेखमा सबभन्दा माथी सम्झरहेको राजा वृषदेव हो । वृषदेवको छोरा शंकरदेव उसको छोरा धर्मदेव हो । अनि त्यसको पनि छोरा मानदेव हो । यसरी मानदेवको जिजुबाजे वृषदेव राजा राम्रो निति, प्रभाव र ऐश्वर्य भएको आफुले भनेको कार्य पुरा गर्ने खालको थियो ।

राजा वृषदेव नेपालको इतिहासमा पहिलो चरित्र चित्रण भएको लिच्छवी राजा पनि हो । वहाँको यो चरित्र बौद्ध चरित्र हो । जयदेव दोस्रोको संबत १५७ वि.सं. ७९० तिरको अभिलेखमा श्रीमान्च भुव वृषदेव इति प्रतितो राजोत्तम सुगत शासन पक्षपाती देखाइएको छ । यसको अर्थ बुद्ध धर्ममा निहुरिएको श्री वृषदेव भनेर प्रख्यात उत्तम राजा हुनुभयो भनी अर्थ सहित भनिएको छ । दुई पुस्ता गईसकेर पनि २५० वर्ष जति पछि पनि वृषदेवलाई यसरी “सुगतशासन पक्षपाती” राजा भन्ने महत्वको विषय होइन । राजाप्रति स्नेह यो अपूर्ण काव्यको हुंगाको शिलामा कविताको कवि बुद्धकीर्ति बुद्ध धर्मको गहकीलो पुरानो परम्परा जानेको हो । “बुद्ध शासन” को अर्थमा “बुद्ध धर्म पछि क्रमबद्ध परम्परा” भाव छ । श्रीलंका, बर्मा र थाईल्याण्डमा बुद्ध धर्मको शुद्ध परम्परालाई जोडेर लग्ने भन्नुपथ्यो कि बुद्ध शासनको काम गर्नु पथ्यो भनिन्छ । आज पनि हामीले बर्माका एक छिनमात्र देशना सुन्ने “बुद्ध तातना” भन्ने कुरा सुन्नमा आउँछ । स लाई त उच्चारण गर्ने अनी शब्दको अन्तमा आएको अक्षर दीर्घ गरेर बोल्ने तरिका यस्तो हो । तर अक्षर लेख्यो भने बुद्ध शासन नै हुन जान्छ । यो बुद्ध शासन शब्द अहिलेसम्म थाईल्याण्डको बौद्धहरूको मुखमा भुण्डिरहेकै छ । बर्माका जस्तै थाईल्याण्डमा पनि छिनछिनमै बसेर धर्म देशना सुनीसकेपछि बुद्ध शासन भनेको हामी सुन्छौं । त्यसैले बुद्धकीर्ति बुद्धधर्मको परम्परा अगाडि बढाउने भन्ने अर्थ नै वृषदेवलाई यहाँ सुगत शासन पक्षपाती भनिन्छ । शेसिल वेन्डाले वि.सं. १९५५मा अन्वेषण गर्ने क्रममा आउँदाखेरी वीर पुस्तकालयको पुस्तकमा एउटा वंशवली भेटिएको छ । जसलाई गोपालराज वंशावली भनेर परिचय गर्न लागे । यो वंशावलीमा रहेका श्री विश्वदेवको कुरा राजा विश्वदेव टेन कृत सिन विहार चैत्य भट्टारिक प्रतिस्थित सम्पूर्ण क्रितम भनेर वर्णन गरिएको छ । अनि त्यसै राजाले गुणाकर र शान्तिकर आचार्यहरूको अनुरोधमा स्वयम्भू ज्योतिलाई छोपेर चैत्य बनाएको कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ । कुनै देशनामा भने राजा वृषदेवले स्वयम्भू ज्योतिलाई छोपेको शान्तिशिल आचार्यको अनुरोध अनुसार भनिएको छ । अनि भाषा वंशावली राजा विश्वदेव राजाले बौद्ध मार्गीहरूका पर्यार्य हुनाले भिक्षुहरूको संघ हुनाले बौद्ध भनिकन पनि मानी सिम्बुका स्थान बनाई दिया भनेर लेखेर राखे । यसरी वृषदेव वास्तवमा राजोत्तम हो । भगडा छिटो गर्ने राजा हो । सुगत शासन पक्षपाती राजा हुन । युद्ध भूमिमा शत्रुलाई हराउने हतियार चलाउनमा पराक्रम भएका युद्धरूपी यज्ञ गर्ने अनि युद्धको चोट र हुलमा पनि पराक्र देखाएर शत्रुलाई धूलो गर्ने गुण नै राजाहरूको गुण भनेर शिलामा लेखेर भगडागर्ने भनेर प्रसंसा गर्नमा भनिन्छ । मानदेव जिजुबाजे राजा वृषदेव बुद्धधर्ममा बढि भुकाव थियो । बुद्ध शासन चिरस्थायी गर्नमा बढि ध्यान राख्नु हुने भएर नै वहाँलाई सुगत शासन पक्षपाती पनि भनिन्छ । फेरी त्यसैले वहाँलाई लिच्छवी कालको बौद्ध राजा वृषदेव पनि भनिन्छ । इतिहासमा प्रशस्तीको आधारमा राजाहरूलाई वैष्णवी शाक्त भनेपनि कुनै ऐतिहासिक राजालाई प्रशस्तीको आधारमा बौद्ध भनेर बस्ने नगरी इतिहास लेख्नेहरूले अगाडि यसरी लेख्ने न्यायिक कर्तव्य पनि हो । यसरी पनि प्रशस्तीको आधारमा ऐतिहासिक राजाहरूलाई बौद्ध वैष्णवी शाक्त भन्ने वास्तवमा धर्मको रंग मात्र छ । इतिहासको रंग होइन । यदि यसलाई ऐतिहासिक पुट नै दिने भए एउटै

ऐतिहासिक राजाको अगाडि विभिन्न धर्मको प्रशस्ती ल्याउँदा त्यस राजालाई विभिन्न समयको विभिन्न धर्मावलम्बी भन्नु पर्ने स्थिति आउँछ । यो ऐतिहासिक न्याय हुन सजिलो छैन । यसरी नै धार्मिक कृतिको आधारमा राजाहरूलाई यो धर्मावलम्बी भन्ने जुन धर्मावलम्बी भन्न नै मिल्दैन । किनभने एकजना मात्र ऐतिहासिक राजाले विभिन्न धर्ममा कृति जस्तो धार्मिक काम गरेको छ । वहा राजाहरूको फराकिलो चरित्र भईरह्यो । मेरो विचारमा यसरी ऐतिहासिक राजाहरूलाई प्रशस्तीको आधारमा वा धर्मकीर्तिको आधारमा धर्मावलम्बीको रंग दिने उचित छैन । नेपालमा पहिलेदेखि पुरै धर्मावलम्बी राजाहरूलाई श्रद्धा राखेर आदर गरेर राख्ने रहेछ । अनि राजाहरूले विभिन्न धर्ममा मद्दत गर्ने गर्नुहुँदो रहेछ ।

राजा मानदेव

राजा शंकरदेवको राज्य कालमा बुद्ध धर्मतिर राम्ररी उज्यालो दिने वर्णन देखिएको छैन । शंकरदेवले स्वयम्भूमा रहेको विहारको लागि अक्षयदान स्वरूप आयस्ताको लागी जग्गादान दिएर गएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । तर स्वयम्भूमा रहेको लिच्छवी अभिलेखमा शुरूमा रहेकोबसुत...र दवो नरेन्द्र भन्ने पदले (बृषदे) उस्का छोरा (शंक) र देवलाई सम्भेरेर दिए “**क्षेत्रञ्चाक्षयं दत्रं(श्री) मान विहार**”श्री मान देवदेव विहारको निमित्त अक्षर दान अनुसार खेत दान गरि राखेको रहेछ । त्यसैले जग्गा दानको दाता राजा शंकर देवलाई पुस्तावरी अनुसार वर्णन गरि राखेको मात्र हो । यो पुस्ता सम्भेरेर राखेको वर्णन शैली अनुसार बरू यो दान धर्म राजा मानदेवको हुन सक्छ । फेरी श्री मान देव विहार बनाउनु भएको राजा मानदेव हो हो भनेर भनेको छैन । गोपाल बंशावली लेखी राखेको छ । “श्री मान देव वर्ष ४९.....स्वनामेन मानविहार प्रतिस्थित” राजा मानदेवले ४९ वर्ष राज्य गरे । आफ्नो नामले मान विहार प्रतिष्ठित गर्नुभयो । यो विहार निर्माणको कारण विचारणिय विषय भए पनि अहिले तुरून्तै यहाँ सम्भव छैन । जस्तो भए पनि मान विहार धेरै प्रशिद्ध भए । अंशुवर्माको समयसम्म यो विहारको ठाँउ गुँ विहार मुनी नै परिसके । मान विहारमा राजोचित श्री टाँसिएर बसेकोले यो विहार (श्री मान विहार) राजा मानदेवले बनाउन दिएको भनेर पुष्टि गरेको छ । फेरी श्रीमान विहार पाटनतिर पर्छ भनेको कुरा नरेन्द्र देवको पाटनको याग बहालमा अभिलेख छन् । त्यहाँ श्री शिवदेव विहारलाई दिएको गाउँको ४ किल्ला देखाईश्रीमान देव विहार लेखिरहेको थियो ।

लिच्छवीकालको अभिलेखले सम्भने इतिहास अनुसार हाँडीगाउँ आफ्नो टोलमा रहेका ३२ सम्बत वि.सं. ६६५ तिर आफ्नो दायाँ बायाँ शंखको बीचमा धर्मचक्र कुँदीराखेको ठूलो ढुंगाको शिला अभिलेखको ठूलो महत्व छ । यो अभिलेखमा विभिन्न विहार देवदेवी,श्री मट्टारक गोष्ठिकहरूलाई अनुदान दिईराखेको एउटा पत्र नै छ । अनि पशुपतिलाई दोलाशिखर स्वामीलाई खर्जुरिका विहारलाई मध्यम विहारलाई श्री भट्टारकलाई सपेला पाञ्चालीलाई सबैलाई छ पुराण २ पर्ण अनुदान पनि भईरह्यो । अनि अरू सामान्य विहारहरूलाई, रामेश्वरलाई, हंशगृह देवलाई, मानेश्वरलाई, अरूलाई पनि ३ पुराण १ पर्णको अनुदान व्यवहारमा चलिरहेको पर्ण सम्बन्धि स्थिति बनाई दिएको रहेछ ।

गुँ विहार र अरू विहारहरू

यो विहारको पत्रमा सबभन्दा माथी गुँ विहार आइरहेको छ । त्यसै पनि गुँ विहार अगाडि श्री छैन । लिच्छवी कालको श्री प्रयोगलाई राजकीय महत्वसँगै टाँसिएर हेर्ने अनुसार भान्दाखेरी यो विहार राजकिय विहार होइन । अझ अनेक विहार यो विहारको नाम संस्कृत भाषाको नाम पनि होइन । लिच्छवी अभिलेखमा लिच्छवी शासन भन्दा अगाडी बासिन्दाहरूको भाषामा शासन व्यवस्थाको अंगको नाम टोलको नाम ठाउँको नाम आदि सबै संस्कृत भाषाको अभिलेखमा प्रयोग भइरहे जस्तै यहाँ पनि विहारको नाम पनि कुँदिएको छ । लिच्छवी अभिलेखमा ब्रेम्गुचो, मोगुचो जस्तो लेखेको शब्दजस्तो पनि

हो । यसलाई किरात परिवारको भाषामा शब्द भनिन्छ । तर नेवारहरूले यसको अर्थ बुझाउन केही गाह्रो भएन । राजा मानदेव गुं विहारमा बसेर तपस्या गरेको गोपाल वंशावलीको पछिल्लो भाषा वंशावलीको भाषाले बज्रयोगिनीको चरणमा शरण गएको बयानले आफ्नो विहारको प्राचीनताको अरु प्रमाण हुन्छ । यो सन्दर्भमा भनिएको छ । गुं विहारको स्थापना किराँत कालमा नै भइसकेको संकेत हुन्छ । अर्को कुरा फेरी चीनिया यात्री ह्वेनसाँग नेपालमा हीनयानी र महायानी दुईवटै शाखाको बौद्ध भिक्षुहरू छ भनेर लेखी रहेको छ । हिनयानी बौद्धहरू किराँत कालको अन्तिम समयमा भित्रिएको संकेत छ । यी हीनयानी बौद्धहरूको मुख्य विहार गुं विहार भनेका थिए । सक्वमा लिच्छवी कालको एउटा अभिलेखको आधारमा यसको अनुमान गरिन्छ । यो अभिलेखमा महासाधिक भिक्षुहरूको उल्लेख भइरहेको छ । पछि हिनयानी बौद्धहरूको गढ गुं विहारको स्वरूप बदलियो । हिनयानको ठाउँ बज्रयानले लिए । गुं विहारमा बज्रयोगिनीको मूर्ति स्थापना गरे । गुं विहारको प्रशिद्धिलाई बज्रयोगिनीको प्रशिद्धिले विसार्एर लगे । साँखुको बज्रयोगिनीलाई नै गुं विहार भन्ने कुरा श्री ३ गुं वहाल बज्रयोगिनी रङ्ग पूजा गर्न न्यस निकले भनि लेखिएको छ । ८०१ पेजको पुस्तक प्रमाणले स्पष्ट गर्छ ।

यी सबै कुरामा विचार गर्दा खेरी गुं विहार भएदेखि नेपाली सभ्यता शुरू भए । मेरो मनको विचारमा यस विहार यी भिक्षुहरूको समयको विहार हो । कुनै भरिया भिक्षुहरूले कुनै ठाउँमा गएर त्यस ठाउँ गएर यस ठाउँको जनताको भाषाले धर्म प्रचार गर्नुपर्ने हो । (२०००) दुई हजार वर्ष अगाडिसम्म यो परम्परा सबै देशमा गइरहेको थियो । आफ्नो आफ्नो भाषाले बुद्धको उपदेश सुनाउनु भयो । भगवानले अनुमति दिए । सम्पूर्ण बुद्ध वचन छन्दमा त्यसबेलाको विद्वान संस्कृत पद्य आवद्ध गरे भनेर एक भिक्षुले भन्ने वित्तिकै बुद्धले आफ्नो आफ्नो भाषाले जहाँ जहाँ गए त्यहाँको मानिसहरूले बुजेको भाषाले उपदेश दिने आज्ञा हुनुभयो । अज बुद्धले जनताले नबुझेको छन्दले त्यस बेलाको पण्डितहरूको संस्कृत पदले केही भिक्षुले बुद्ध वचन भने पनि आपत्ति दोष लाग्छ भनी आज्ञा हुनुभएको थियो । तर त्यसैले पनि पछि बुद्ध धर्म र बौद्ध दर्शन संस्कृत भाषाले लेखि भाषिक प्रभुत्व प्रभाव र प्रमाण सम्झने गरे । बुद्ध धर्मको कुरा सुनाउनु भएको भाषा भनेर पालि भाषालाई ममताले छेके । यसैगरी बुद्धको उपदेश अनुसार फेरी साँच्चै प्रचार गर्ने हो भने भाषाबादलाई छोड्नुपर्ने अनुसार पाइला सारेर बौद्ध भिक्षुहरू जुन जुन देशमा गए । त्यहाँ त्यहाँको भाषालाई धनी गरीदिए । जस्को प्रमाण तिब्बती भाषा, चीनीया भाषा, जापनीज भाषा, श्रीलंकाको भाषा, बर्मी भाषाको सशक्तता र वाङ्मयमा विशालता छ ।

यसको अभिलेखमा भएको अर्को विहार हो । श्री श्रीराज विहार गोपाल वंशावली अनुसार ४१ वर्ष राज्य गरेका राजा श्री धर्मदेव, श्री पशुपति भट्टरकले दक्षिण मूर्ति ठूलो, कृषध्वजा राखीसकेपछि फेरी राज विहार धर्मचैत्य भट्टारिक प्रतिष्ठित गर्नुभयो । फेरी राज श्री सिवदेवको भाञ्जा (भगिनियपुत्र) ४३ वर्ष राज्य गर्नु भएका राजा अंशुवर्मा भए । र राज विहार बनाउनुभयो । यसले गर्दा यसरी अभिलेखमा चर्चा गरीएको विशिष्ट विहार अंशुवर्माले बनाउन दिए भैं राजविहार भनेपनि कसले बनाएको हो । निश्चय गर्न गाह्रो भनेर पनि लेखिएको छ । तर यो विषय अर्को कथन अनुसार विचार गर्ने बाटो छ ।

“राज विहार धर्म चैत्य भट्टारक” “राज विहार” र “तेन च” शब्दको बारे घोरिएर विचार गरेपनि कुनै समस्या समाधानलाई बाटो भेटिए भैं लाग्यो । चैत्य पनि एउटा कथाअनुसार बुद्ध विहार जस्तै हो । त्यसैले एउटाको अर्थ राज विहार नाम रहेको धर्मचैत्य पनि अर्को राज नांगु विहार राज विहार पनि एउटै हुन सक्छ । र पाटनको नाग बहालमा रहेको अभिलेखमा चार देखाउँदा श्रीराज विहार पनि देखाएकोले यो विहार पनि पाटनमा परेको जस्तो लाग्छ ।

अर्को विहार खजुरिका विहार हो । यो विहारमा श्री शब्द छैन । त्यसैले पनि ६ पुराण २ पर्ण नै अनुदान दिइराखेको छ । अंशुवर्माले बनाएको राज विहारको तल यो विहारको नाम आईरहेको राजकिय

विहार होइन भने गुं विहार नाम माथी राखेको शैली विचार गरी अहिलेलाई यो विहार अंशुवर्म कालिन तर उपेक्षा गर्न सकिँदैन । यो महत्वपूर्ण र क्रियाशिल विहार हो भनेर भन्छु । पाटनमा नै रहेको अर्को विशिष्ट विहार मध्यम विहार हो । यीनी पुरा विहार अर्को सामान्य विहारभन्दा डबल अनुदान दिएको विहार भई रह्यो । अंशुवर्माको समयसम्म अर्को पनि धेरै सामान्य विहारहरू भएको थियो । तर यीनी सामान्य विहार त कति छ भन्ने अभिलेखबाट केही थाहा हुँदैन ।

लिच्छवि कालको अरू अरू विहार मध्ये फर्पिङ साइड एउटा विहार सम्भन सकिन्छ । यो विहारको नामले राजा अंशुवर्मालाई आर्यवासको गहना भैं जस्तो मानेकाछन् । फेरी अंशुवर्मा सबैको प्यास बुझाउन भिक्षुहरूको बासस्थान विहारमा धारा राखिदिएको थियो । फर्पिङ साइड अंशुवर्माको समयसम्म विहार बनाईसकेको थियो । फेरी यसमा विहारमा सर्वसाधारणको प्यास हटाउन पिउने पानीको लागि धारा राखिदिएको पानी खुवाउने काम बौद्धहरूले ठूलो धर्म सम्भने अनि बौद्ध भिक्षुहरू भएको ठाउँमा धारा राख्ने विचार गर्ने कुरा सम्भे भिक्षुहरूलाई धाराको हेरचाह गर्ने जिम्मा दिइराखेको अभिलेखले स्पष्ट गर्छ ।

लिच्छवि कालको अर्को महत्वपूर्ण विहार श्री शिवदेव विहार हो । नरेन्द्र देवको सम्बत १०३ को अभिलेखमा श्री शिवदेव विहारको नाम नआएकोले यो विहार अंशुवर्मा भन्दा अगाडिका राजा शिवदेवले बनाएको विहार भनेर भन्न सकिन्छ । तर अंशुवर्मा अनुदान दिएको विहारको लाईनमा यसको नाम छैन । यस्तो भएको यो विहारमा भिक्षु भई बसेको राजा शिवदेव जीवित नै भएको बेला विशेष ब्यवस्था भएको बेला अथवा अनुदान नचाहिएको मर्यादाक अनुदान दिन सुहाउँदैन । अंशुवर्माको यो अनुदानको लाईनमा श्री शिवदेव विहारको नाम नपरेको हुनसक्छ ।

श्री शिवदेव विहार राजकिय विहार भएर अझ स्वयं शिवदेव राजा भिक्षु भएर बसिरहेको विहार भएर यहाँ चारै दिशाबाट आउने भिक्षुहरू केन्द्रित हुने नै भए । अहिलेसम्म पनि विहार दान गर्दाखेरी चारै दिशाबाट आउने सम्पूर्ण भिक्षुसंघलाई भनेर बाक्य पढेर लेखेर विहार दान लिने परम्परा अहिले छ । श्री शिवदेव विहार राज नरेन्द्र देवको पालासम्म सकृय र धेरै भिक्षुहरू भएको विहार छ । यसैले विहारलाई आर्य भिक्षुसंघलाई नरेन्द्र देवले ठूलो अधिकार सहित अग्रहार दान दिए अभिलेखमा लेखिएको छ । भगवान पशुपतिको क्षेत्रमा आफुले बनाएको ठूलो हितिस कपट नगरी गर्नुपर्ने सबै काम गर्न विस्तिमा पठाउन यताउता पठाउने काम गरेर चाटभट्ट दुतिय नभएको शरीर कोट (किल्ला) सम्बन्धि स्थिति बन्देजले युग भएको शरीरले गर्नुपर्ने सबै काम नचाहिने गरेको अवधि सहितको विदेश जाने बेलामा आदेश चाहिएको सबै विस्ति माफ गरिएको छ । गर्भवति भएको महिला मार्दाखेरी पेटमा भएको बच्चा निकाल्नको निम्ति १०० पर्ण पैसा दिएर पुग्ने, चोर्ने, अर्काको श्रीमति भगाउने, मार्ने यस्तो अपराध गर्नेसँग सम्बन्ध राख्ने आदि पाँच अपराध गर्ने अपराधीहरूको शरीर चाँही राजदरबार भित्र ल्याई यिनीहरूको घर खेत छोरी मान्छे धेरै धनसम्पत्ति आर्य संघ नै लिने गर्ने गरेर यो गाउँ श्री शिवदेव विहारको चार दिशाबाट आउनु भएका आर्य भिक्षुसंघलाई हाम्रो तर्फबाट दान दिएको भए ।

यो इलाका भित्रका अग्रहार (वित्ता)मा यदि कुनै समय आर्यसंघले छिन्न नसकेको मुद्दा मामिला आए पनि त्यो अवस्थामा परमासन (राजाको भित्री ठाउँ) विचारले गर्नुपर्छ ।

यसरी शिवदेव विहारको आर्य संघ लाई दिएको अग्रहारमा यस्को सिमाना राम्ररी छुट्टयाएको रहेछ । त्यसपछि यो अग्रहार दान परन्तुसम्म रही रहोस भनि दुईलोकलाई पनि सम्भेर राम्ररी यो अग्रहारलाई पालन गर भनेका हुन् ।

यो श्री शिवदेव विहारको आर्य संघलाई दिएराखेको अग्रहारको अभिलेखले त्यसबेलाको बौद्ध भिक्षुहरूको बारे वा विहार बारे धेरै कुरा खोल्न सकिन्छ । सबै कुरा खोलेर बस्ने यहाँ फुर्सद छैन । तै

पनि मुख्य कुरा एउटा दुइटा कुरा भन्ने आवश्यकता छ । पहिला त यो अभिलेखले भन्छ, भिक्षुहरू पानी धारा राम्ररी मरमत गरी राख्यो भने विश्वसनिय छ । पानी पिलाउने धर्ममा बौद्धहरू सारै नै अगाडी परेको देखाएको छ । अशोकले आफ्नो देशमा प्रयत्न देशमा र प्रत्यन्त देशमासम्म इनार ठूलूला भएको सम्भे जस्तै फर्पिङको विहारमा सार्वजनिक धारा राखेको कुरा यसलाई भरोसा दिन्छ । दुईटा कुरा यस बेलासम्म विहारलाई दिने दानमा गाँउ र गाँउलेहरूलाई सम्म भित्राइएको । यसरी भिक्षाटन जिवी भिक्षुहरूले जग्गाको आमदानी खाने भएर पनि मानिसहरूलाई काम गराएर खाने चहाँ देखाएको लक्षण छ । होइन भने विहारलाई बच्चाहरू आइमाइहरूको काम यहाँ र विहारकाहरू गरेर सम्पत्ति जस्तो किन लिन पर्ला । तिनवटा कुरा यो अभिलेखमा देखिन आएको सिमानाको नाम अनुसार धेरै विहारको नाम पनि आएको थियो । अभयरूची विहार वार्तकल्याण गुप्त विहार चतुर्भालटसन विहार यस्तै नै विहार हो । यो विहारको बारेमा अर्को लिच्छवि अभिलेखले केही भनेको पाएको छैन । यसरी जग्गाको सिमाना अनुसार आएको यो विहारहरूको नाम आएको तर यी विहारको अभिलेखमा कहि भेटिएको छैन । लिच्छवीकालमा धेरै नै अनेक विहार पनि भएको थियो चार कुरा सीमानाको नाममा आएर सम्भरहेको विहार मध्ये माथी राखीएको अंशुवर्माले अनुदान दिएराखेको श्रीमान विहार, श्री राजथ विहार, खजुरिका विहार, मध्यम विहारको पनि नाम आएको थियो । यस्मा बढी अर्को लिच्छवी अभिलेखमा देखिएको विहारको विषयमा अलि विचार गर्नु पर्ने हुन्छ । यम्पीवही पाटनमा रहेको ढुङ्गाको (जघुने) महाप्रतिहार वार्त सुजातप्रभा विहार भनेको अभिलेखले महत्वपूर्ण छ । यसभन्दा माथी विहारको पानी धारा बाल ज धुन जनतको सेवागर्ने कुरालाई टेवा दिएको छ । लिच्छवी युगको राजा र प्रजाको सम्बन्ध राख्ने महाप्रतिहारले विहारमा जघु राखेको कुरा विहार प्रति महाप्रतिहारहरूको पनि श्रद्धा भएको छ । आफ्नो नामले विहार बनाई पानीको प्रबन्ध गरेको पनि यस्ले देखाउँछ ।

यसरी नै राजा जयदेवको सं १३७ को च्यासलमा रहेको एउटा अभिलेखमा पनि सिमानाको कुरा आउँदाखेरी पुष्पवाटिका विहारको नाम पनि आएको छ ।

एउटा अर्को विहारको नाम गन्धकुटी हो । गन्धकुटी बुद्धको समय बुद्ध स्वयं बस्नु भएको कुटीलाई मुल गन्ध कुटी भनिन्छ । धर्मपालको भोगिनी परमोपासिका मृगिनी पनि आमा बुबा र सफल प्राणीको दुःख नहोस भनेर अरूलाईपनि आफुलाई पनि अमृत काय लाभ होस भनेर प्रार्थना गरी जग्गालाई पैसा गरी गुठी राखी रह्यो फेरी दानको आयले गन्धकुटी मरमत गरी तालतुल गर्ने यसलाई चातुविश महायान प्रतिपन्नाहरू आर्य भिक्षुणी संघलाई भोजन गराउने कुरा लेखी राखेको थियो । यो अभिलेख एकतिरबाट उपासिकाहरूको श्रद्धा देखाएपनि अर्कै किसिमले भिक्षुणी संघको कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ । यो अभिलेख अभिलेखको क्रममा उलय देवको अभिलेख भन्दा अगाडीको कुरा हो । यसरी १३५० वर्ष अगाडी नेपाल भिक्षुणीहरू भएको कुरा देखाइएको छ ।

यसरी अंशुवर्माको अभिलेखले विहार श्री मान विहार, श्री राज विहार, खजुरिका विहार, मध्यम विहार, भन्ने पाँचवटा विहार र धेरै नै सामान्य विहार वि. स. ६६५ तिर सम्म भइसकेको त्यस्तै नै आर्यवास विहार महाप्रतिहार वृत्ति सृजात प्रभाविहार अनि यागवहाल स्थित नरेन्द्र देव अभिलेखले वि. स. ७३७ माथी लेखिएको मध्य ३ विहार छोडेर अभिरूचि विहार वार्तकल्याण गुप्त विहार चर्तुर्मालतसन विहार बनि सकेको थियो । यो अभिलेखले अंशुवर्माको अनुदान दिएको श्री शिवदेव विहारको कुरा पनि विकाले साथै अंशुवर्मा ले अभिलेखमा श्रीमान् विहारलाई यहाँ श्रीमान देव विहार भनेर स्पष्ट गरी राखेको छ । त्यस्तै गरी श्री राज विहार अस्पष्ट अक्षर यो अभिलेखको श्री राजविहार शब्दले स्पष्ट गरी दिए च्यासलमा रहेको जयदेवको अभिलेख ७७० तिर पुष्प वाटिका विहार देखिन थाले । लिपिको आधारमा अझ पनि फेरी तल देखिन थाले आजिका विहार र जिववर्मा विहार यो जय देव द्वितीय अभिलेखमा दुई विहारको विहार गुमे मात्र भएर नाम थाहा भएको लिच्छवी अभिलेख मा भएको तीनवटा विहारलाई

नेपाल गोपाल वंशावलीले पनि गुँ विहार, मानदेव विहार र राज विहार भनेर सम्भकेको छ । सोनगु विहारको कुरा अभिलेखमा अहिलेसम्म भेटिएको छैन भनिन्छ । फेरी जग्गाको सीमाना अनुसार विहारको नाम मेटेर पनि यिनी लिच्छवीकालको विहार कहाँ कसरी अहिलेसम्म कसैले पत्ता लगाउन सकेको छैन । गुँ विहार र सीनगु विहारको बारे कुनै उल्लेख र व्याख्या भई सक्यो । फेरी परम्परा अनुसार श्री शिवदेव संस्कृत वंकुली रूद्रवर्ण महा विहार भनेर आज भोलीसम्म पाटनको बफुवहाललाई भन्ने गरे जस्तै श्री शिवदेव संस्कृत श्री रूद्रवर्ण विहारको ताडपत्र पनि भेटिएको थियो । शोधपत्र लेख्ने निम्ती वकु वाहालको वयोवृद्ध नाइके स्व सिद्धि नरसिंह शाक्य प्रमुख सर्व संघको सहमती र ग्वाहाली अध्ययन गरिरहेको बेला वहालवाला ठुलो नाइकेको शिरमा भएको कोठामा २ वटा तामाको ठुलो भाडा भित्र ताडपत्र भेटियो । यी ताडपत्रमा १४० वटा ताडपत्र भेटिएको पनि धेरै विहारको नाम थियो । पछि श्री हेमराज शाक्य शिवदेवले संस्कृत श्री रूद्रवर्ण महाविहार स्थित ताडपत्र अभिलेख भनेर विहारको नाम भएको लिस्टमा पनि कुनै कुरा विचारनिय पनि भएको छ । यो तालपत्रको समय ने. सं. १९२ र ने. स. २३५ या तादपत्रमा मध्यम विहार गरी आएको छ । यसै गरीश्री शिवदेव संस्कृत विहार अनुसार श्री मानीघर जीव महाविर भनेर चार ताडपत्रमा मध्यम विहारको नाम आई रह्यो र फेरी श्री शिव देव संस्कृत श्री रूद्रवर्ण माहाविहार नाम २३९, २५१, २७३, ३४९ ने. सं. को तादपत्रमा आएको छ । यसै गरी ने.सं. २५२ को तादपत्रमा कल्याण गुप्त विहार पछि लिच्छवी कालको कल्याण गुप्त विहार मध्य कालको पहिलो चरण तिर सम्म बाकी रहेको संकेत छ । यसरीनै लिच्छवी कालको कतिका विहार अहिलेसम्म भएको र त्यस विहार लाई कसरी चिनाउने थाहा छैन ।

गनबहाल : गण बहा : गण महाविहार

वहाँ पुजा हुदाँ बाटोमा पहिला जस्तो थियो त्यस्तै पछि पछि जाने परम्परा छ । यसरी आफ्नो बाटो नछोडीकन पुजा गर्ने चलन छ । ज्ञानमाला भजन तोरीको पनि बहा पुजा हुन्छ । यो ठाँउमा स्थविर वादी भिक्षु संघलाई यो बहालको परम्पर को गुरुजुहरूले दान दिए पछि जिर्णोद्धार को क्रममा वि.स. २०२० गुला धर्म दतियाको दिन वाहा आएर विहार बनाउन जग खन्न लागेको बेला अशुवर्मा मुद्रा र पशुपति मुद्रा आदि धेरै र सानो मुद्रा सुनको लेपन लगाएको पदमपाणि बोधि सत्वको मुर्तिहरू माटोको कलात्मक मुर्ति धेरै ढुङ्गाको मुर्ति भेटियो र लिच्छवी लिपिमा लेखिएको थियो ।

भिक्षुणी, भिक्षुणी संघ

बुद्ध र बुद्धको समयमा भिक्षु संघहरू वस्तु हुने ठाँउ खास गरी पहिला पहिला आराम भनिन्थ्यो । जेत बनाराम पुर्वाराम, न्यग्रोधाराम, घोषिताराम, बेलुवनाराम आदि भनिन्छ । तर पछि गएर आरामको भित्र विहार बनाएको देखिन्छ । अनि विहरती विहार गर्नु हुने ठाँउ विहारको नाउबाट भरिदै गयो । बुद्ध र भिक्षु संघ वा भिक्षुणी संघ भएको रहेछ । नेपालमा पनि त्यसैले भिक्षुसंघहरू भिक्षुणी संघहरू हुने नै भए फेरी कहीं भिक्षु भिक्षुणीहरू भए त्यहाँ नै उपासक उपासिका पनि हुने भए ।

लिच्छवी कालको बौद्ध संघ

बुद्ध शासनको चार चक्का भन्नु नै भिक्षु भिक्षुणी उपासक उपासिकाहरू छन् । साधारण कथन अनुसार यसलाई बौद्ध संघ पनि भनिन्छ । भिक्षु भिक्षुणी समुहलाई संघ भनिन्छ । नेपालको पहिलो धर्मनै बुद्ध धर्म हो । भनि स्वयम्भु पुराणमा मात्र होइन आजकालको इतिहास विशेषज्ञहरूले यसरी भनेका छन् । इसाको पहिलो शताब्दीसम्म गुँवहाल भए उनीहरू आउनु अगाडी नेपालमा कुनै धर्म थिएन ।

अभिलेख को प्रमाण अनुसार लिपी अनुसार मानदेवको समयमा चावहिलमा रहेको अभिलेखमा सबभन्दा पहिले संघ शब्द आएको छ । संघलाई भोजन र महामुनीलाई पुजाको निमित्त वाली आउने खेती दान गरेको प्रसंग यो संघ भिक्षु संघ हो भनि चिनिन्छ । राष्ट्रिय संग्राहलयमा रहेको विशेष बौद्ध

चिन्ह र मृग भएको अभिलेखमा संघ शब्द छ । अंशुवर्माको समय लिपीको पाटन भए टोलमा रहेको अभिलेखले आर्य भिक्षुणी संघ अनि नरेन्द्र देवको समयमा त्यसबेलाको लिपी अभिलेख भिक्षुणी संघको शब्द सम्भन्ध । भिक्षु संघ र भिक्षुणी संघको उल्लेख भए शाक्य भिक्षु अनुसार प्रियपाल र बन्धु भद्रको नाम आएको छ । शाक्य भिक्षु बन्धु भद्रले आमा बुवा सहित सकल प्राणीको कल्याण होस भनि दान धर्म गर्नु भएको रहेछ । यी दुईवटा अभिलेख शाक्य भिक्षुहरू आमा बुवा र प्राणीरू को लक्ष्यगरी धर्मकृति राख्न सक्ने भए यो सामर्थ्य शाक्य भिक्षुहरूको सम्पत्ति सौगात भएको कुरा परीवार भएको कुनै कुरा संकेत गरेको छैन बुद्ध शासनको रथको चार पहिया मध्य २ पहिया भिक्षु भिक्षुणी अगाडी पछाडीको पहिया उपासक उपासिकाहरू हुन् । बुद्धको शरणागत भई पञ्चशील पालन गर्ने बुद्ध र भिक्षु संघ लाई भिक्षामा दान दिनेहरू लाई उपासक उपासिका भनिन्छ ।

बुद्ध र बोधिसत्वहरू

लिच्छवी कालमा बुद्ध र बोधिसत्वहरूको गुण स्मरण गरिएको छ । अभिलेखमा बनाएर राखेका बुद्ध र बोधिसत्वहरूको मुर्ति त्यस्तैचैत्य त्यस बेलाको बुद्ध धर्मको इतिहासमा कुनै प्रकाश दिएको छ । इन्द्रिय दमन गर्न गाह्रो कुरा राख्दै इन्द्रिय दमन गर्नु भएका अनुसार ज्ञान लाभ गर्नु भएर दुःखी मानिसहरूलाई दुःख मुक्त गर्नु भएको महामुनी बुद्धलाई सम्झीएर राखीएको ठूलो चावाहिलको अभिलेखले बुद्ध धर्मको पहिलो शुद्धरूप सम्भन्धनु पर्छ । स्त्रीत्वबाट मुक्त हुने कामना गरेको कुरा पनि स्पष्ट छ । यस अभिलेखमा श्रद्धालु महिला पालि परम्पराको बुद्ध धर्ममा उपासिकाको रूपमा देखिन्छ । यस अभिलेख सम्वतमा राजाको नाम देखिएको छैन । ऐतिहासिक महत्व अस्पष्ट छ । चाहा दुःख सुःख रूपी संसारबाट तरेर जान अर्थात निर्वाणको कामना गरी राखेको हुनुपर्छ । बुद्ध धर्मको दर्शन अनुसार विकाश कम हेर्ने हो भने यस्को अभिलेख मृगणिको अभिलेखमा थिए । आर्य भिक्षुणी संघलाई भोजनको निम्ती जग्गा दान गरिएको छ । पालि त्रिपिटकमा बुद्ध भएको विहारमा कोठालाई गन्धकुट भन्ने गरिन्छ । नमुना अनुसार सम्भेको यी दुई अभिलेखले अंशुवर्माको अभिलेखमा भएको धर्मचक्र र मृगको चित्रणआदि संकेत गर्छ । अंशुवर्माको समय सम्म यहाँ बुद्ध धर्मको प्रारम्भिक कथन अनुसार धर्म अथवा स्थविरवादीहरूको विचार धाराको पनि प्रभाव छ । यस्को अर्थ बुद्धा खेरी यहाँसम्म महायानको प्रभाव छैन भनेको होइन । वरू त्वेन सांगको कथन अनुसार यहाँ स्थविर नाथ हीनयान र महायानको धर्मानुयायीहरू पनि हुन् । भनेको कुरालाई अभिलेखको भावस्थस्त गरेको छ ।

बुद्ध विहार सबैरै करुणा समापत्ति ध्यान आज कसलाई उद्धार गरू भनि संसारमा चारै दिशा हेनु हुन्थ्यो । भनी वँहा ले त्यस दिनमा गर्नु हुन्थ्यो । यहि बुद्धको कारुणिक चरित्रको आधारमा महासांघिकहरूले पाइला सारे भगवानले बोधिसत्वको रूप धारण गरेर प्राणीहरूको हित र सुखको निम्ती हेर्नु भयो ।

बुद्ध धर्मको बारेमा सबै ज्ञान भएका बुद्धीले परिपूर्ण कुमार मन्जु श्रीको जहीले पनि प्रणाम गर्ने प्रेरणा दिइ राखेको छ । यसरी यो अभिलेखमा प्रयोग भइरहेको बुद्ध बोधिसत्वहरूको विशेषण वहाँहरूले लिएर आउनु भएका भुवन असोभय तथागतको निलवर्ण भनि वर्णन भएकोले बौद्ध मुर्ति विज्ञान र बौद्ध दर्शनको पहिलो अभिलेखात्मक सुचना दिन्छ ।

बज्रासन बोधगया मतिविहारमा गएर माहासाधिक स्थविर शिलरक्षितको तर्फबाट शील ग्रहण गरेर त्यसै बेला वहाँलाई दिपकर श्रीज्ञान भन्ने भिक्षुको नाम राखी दिए । गुरू धर्म रक्षित साथ वेसरी बहाले सम्पूर्ण त्रिपिटकको अतिरिक्त थेरवाद बौद्ध दर्शन अन्तरगतको १८ निकाय पनि अध्ययन गर्नु भयो । कुनै मार्ग गएपनि चाँडै बुद्धत्व प्राप्त होस भनि विचार गरी रहेको बेला गुरू राहुल गुप्त आएर मैत्री र करुणामा आधारित भइरहेको बोधिचित्तको अभ्यासले नै सबभन्दा चाँडै बुद्धत्व प्राप्त हुन्छ । भनी

उपदेश दिनु भयो । यसैगरी बोद्धगया स्तुप परिक्रमा गरिरहेको बेला २ महिलाहरूले कुरा गरेको क्रममा बोधिचित्तको अभ्यास नै बुद्धत्व प्राप्तको सबभन्दा नजिकको उपाय हो भन्ने वाणी छ ।

त्यस बेला बोधिचित्तोप्राद विषयको मूल उपदेश दिने गुरु भारतवर्षमा केही बांकी भएन । केवल स्वर्णद्विप वर्तमान इन्डोनेशियाको धर्मकृति संगमात्र यो उपदेश परम्परा छान् । १२५ शिष्यहरू लिङ्ग व्यापारीहरूसंग जहाजमा बसी इन्डोनेशिया जानुभयो । अतिसले यमराजको रूप प्रकट भएर मण्डलको देवताहरूको सहायताले समुद्री राक्षसलाई हटाइ दिए । परन्तु त्यो राक्षसको रूप लिएर आएका जन्तुले पहिलो रूपको कन्या रूपमा आएर आफुलाई करुणा राख्न अनुरोध गर्ने वित्तिकै वहाँ आफै शिष्यहरूलाई कुनै प्रकारको बाधा नदिने प्रतिक्षा गराई उसलाई छोडी आफु भिक्षुको रूप देखाई दिनु भयो । भारतमा फर्केर गई सके पछि वहाँले विक्रमशिल विहारमा प्रवेश गर्नु भयो । वज्रासनमा सबभन्दा माथिको पण्डित हुनुभयो । वहाँले हिन्दु दर्शनको व्यापक अध्ययन गर्नु भयो । भारतमा वहाँको ख्याती बढेर आए ।

यस्तो परिस्थिती पश्चिम तिब्बतको राजा बोधिप्रभा भारतबाट बौद्ध धर्मको यथार्थ ज्ञान भएका गुरु ल्याउने विचार गरे फलस्वरूप त्यसबेला सबभन्दा प्रख्यात गुरु अतिस दिपंकर श्री ज्ञानलाई तिब्बतमा गए । तिब्बतको प्रचलित विकृत बौद्ध धर्म सुधार गरी वास्तविक बौद्ध धर्मको मतलब बुझाई दिन धेरै दुःख पाउनु परेपनि तिब्बत जाने विचार गर्नु भयो ।

तिब्बत यात्राको क्रममा नेपालमा जानु भएर स्वयम्भु चैत्यको दर्शनको पछि विक्रम शिल विहार स्थापना गरी तत्कालीन वहाँका राजा अनन्तकृति को सहयोग प्राप्त गरी भिक्षु संघको स्थापना गरी राजाले आफ्ना छोरालाई भिक्षु गराई विहारको जिम्मा दिनुभयो । साथ साथै पवित्र ग्रन्थ धार्मिक समानहरू ओसार पसार गर्न एक जना हात्ती पनि राजालाई उपहार दिए । वहाँले स्थापना गर्नु भएको विहार अहिलेसम्म वहाँको नाम वा भगवान बाहाल भिन्न प्रख्यात भएको छ ।

अन्तमा सन १०४० को पश्चिममा तिब्बतको दारीसम्म पुगेर तिन वर्षसम्म त्यहाँ बसेर आदेश प्रदान गर्दै ग्रन्थ रचना गर्नु भयो । वहाँले लेख्नु भएको बोधिपद प्रदिप धेरै प्रशिद्ध ग्रन्थ बौद्ध धर्मको ३ वटा मानको उपदेशलाई क्रमानुसार जम्मा गरेर यो संक्षिप्त बौद्ध ग्रन्थ दर्शनको सबै पक्षलाई अविरोध रूपमा समावेश गरिएको छ । वहाँले तिब्बतमा विशेष गरि शरणगमन र बोधि चित्तको विषय दिनु भयो । विकृत अभ्यास वानी भईसकेका तिब्बतीहरूले वहाँको उपदेशलाई खीसी गर्न वहाँलाई हे शरण गुरु भन्ने नाम राखीएको आधार रूपी सरणगमन तथा मेरूदण्ड रूपी बोधि चित्त अभ्यासको बारे निरन्तर उपदेश प्रदान गरेर बौद्ध धर्मको जगलाई बलियो पारेर सन १०५४ स. ने था भन्ने ठाँउ परिनिर्माण प्राप्त गर्नु भयो । त्यसबेलामा पनि अनेक मंगल लक्षणहरू प्रकट भएको ।

भवतु सब्ब मंगल